

Александър Пиндигов

Божидар Божилов

Литературни анкети

Български писател

Божигар Божилов

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Литературни анкети

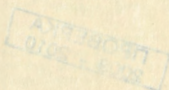
Редакционна колегия на поредицата

Акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. СТОЯН КАРОЛЕВ, проф. ТОНЧО ЖЕЧЕВ
проф. ИВАН ЦВЕТКОВ, ст. и. с. ИВАН САРАНДЕВ

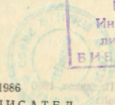
III 26822 митер.
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Александър Пинджиков
Божидар Божилов

ХРИСТО ПИНДИКОВ

София • 1986
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ПСИХОЛОГИЯТА

Александър Пандяков
Bokladar Bokladov

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

© Александър Пандяков, 1986
c/o Jusaut or, Sofia

Т 26822
Б 3058
87

Анкетата е
тературнопсихологически
проси.

В памет на баща ми
ХРИСТО ПИНДИКОВ

Ли
дар
ния
изят
кол
ден
фо
по
ла
да
ш
ре
пу
ти
м
л
т
и

В пакети на ГДР
ХРИСТО ЛИННИКОВ

ХРИСТО ЛИННИКОВ
21.12.1912

Национална библиотека на БАН
София

Анкета
тературнопсихологически
проси.

УВОДНИ ДУМИ

Идеята за тази анкета възникна в началото на 1981 година. Необходимата предварителна подготовка предполагаше обстойно проучване на едно литературно дело, чието начало е преди повече от 45 години. То включва над 60 заглавия, няколко десетки преведени или редактирани от Божидар Божилов книги с негови предговори или бележки, неколкостотин публикации, пръснати по вестници и списания.

Подобно на други свои събратя по перо от поколението поети на 40-те години, Божидар Божилов започва да пише още в юношеските си години. Поради това съвсем естествено той — едва ученик в гимназията — е вече активно пишещ поет и журналист във варненските вестници „Завой“ и „Литературни новини“, подготвя и издава първата си стихосбирка „Трета класа“. По това време поетът е 16-годишен. През следващите две-три години излизат в отделни книги поемите му „Извън времето“ и „Разказ за любовта“. Гледайки на тези три книги със строгото око на зрелия поет, Божидар Божилов ги нарича „предлитература“.

От това време трябва да споменем едно сериозно заглавие, редактор на което е Божидар Божилов: става дума за литературния сборник „Антиена“, видял по чудо бял свят в онези трудни за пролетарската литература времена.

„Стихотворения“ е първата лирическа книга на поета след деветосептемврийската победа и едно от първите заглавия на създадената към издателство „Народна младеж“ поредица „Смяна“, в която виждат бял свят началните поетически страници на мнозина съвременни български поети.

С написаното през първите години на социалистическото строителство Божидар Божилов се утвърждава като един от безспорните български поети, поставили свой акцент върху съвременната ни поезия. Паралелно с това книгите му от онова време носят следите от пораженията, нанесени от догматичния, вулгарносоциологически подход при едно такова своеобразно,

индивидуално-специфично явление на духовната сфера, каквото е поезията. Божидар Божилов бе сред поетите, платили твърде скъпо, твърде щедро за тези увлечения. . .

Затова поетът категорично ще се възправи, ще разгърне силите на поетическия си талант в годините, настъпили с априлското възрождане. Поезията на Божидар Божилов от тези и по-сетнешните години, та до наши дни придобива нови физиономични черти чрез един къде улегнал и мъдър, къде темпераментно неспокоен и предизвикателен стих, преодолял предишния схематизъм, помпозност, прозрачно театрализиране.

Изявил се като лирик, Божидар Божилов не е сялапо верен на своята лирична муза. Изпод перото му излизат и белетристични, и драматически произведения, критически статии, публицистика. За тази широта в жанровото изиявяване е допринасяло може би и битието му на журналист, отдал много години труд и творческа енергия по трудните поля на българската журналистика.

Анкетата започнахме през януари 1982 година. Почти всички разговори водехме в дома на Божидар Божилов — в „писателския блок“ на улица „Незабравка“. Средахме се в делнични дни, поради което в повечето случаи Божидар биваше сам в дома си: съпругата му Корнелия — на работа, а двете дъщери Ирина и Еми — на училище. Беседите записвах на касетофон.

Разговорите са датирани и предадени така, както протичаха. Стремях съм се всяка беседа да бъде структурирана като тематична цялост, доколкото това е бивало възможно в конкретния случай. По тази причина са направени само няколко добавки след уточняванията, извършени в последните разговори.

Предварително не съобщавах каквото и да било по предстоящия разговор. Сядахме и започвахме. Стремях се към непосредственост, като се предпазвах от каквато и да било „режисура“ на поведението, на мисълта на анкетирания.

Божидар Божилов не допускаше официалности между нас, поради което си позволих да не транспонирам за пред читателите дълбоко дружелюбното „ти“, с което години наред сме общували, с официалното „вие“, което би трябвало да бъде прилагано там, където наистина се изисква. В нашите разговори, струва ми се, то би звучало неестествено.

Исках с анкетата човекът и творецът да бъде автошрихиран с характерни, със собствени черти. Исках анкетата да бъде помощник в бъдещи проучвания както на този интересен поет,

така и на забележителното поколение български творци от 40-те години, към което Божидар Божилов принадлежи. Припомнях си думите на Анатол Франс: „Автобиографията с нищо не е свързана с модата. Ние търсим тук само истината за човека.“ Дано в нашия случай сме се приближили до тази истина...

Баня, март 1986 г.

Разговаряме в просторния хол. Божидар е сам.
През пердетата прониква светлината на слънчевия януарски ден.

На източната стена висят окачени две големи картини на Майстора, един пастелен портрет на Корнелия. А цялата южна стена на хола представлява интересно голямо пано, върху което личи подписът на Енчо Пиронков.

— Предлагам ти началото на нашия разговор да бъде за вашия род, за семейството ви.

— Александър Бурмов, който като историк знаеше нещо за семейството ни, се смееше (аз го познавах добре, той беше много симпатичен човек) и казваше: „Божидаре, ти трябва да съжаляваш, че Великото народно събрание в Търново не е приело двукамерната система и както са искали руснаците по това време, да въвеждат благородническо съсловие в България, защото, ако би станало това, ти щеше да бъдеш княз или граф.“ Смееше се, правеше си такава шега... Той още казваше, че аз съм един от малцината, които могат да се върнат няколко поколения назад и да посочат произхода си.

Моят прадядо по майчина линия е Атанас Басмаджията¹ — бащата на голямото семейство Живкови от Търново, чиито двама снове Георги и Никола Живкови² са известни. Никола е сподвижник на Ботев, редактирал с него вестници, а Георги е министър на просветата в освободена България, след това — регент на България. След като Петко Каравелов напусна регентството на Стамболов, той е един от хората, които поканват Фердинанд на престола. Никола е учител... Интересното е, че в рода ми има много литератори. Никола Живков е автор на пиеси. В пиесата си „Ильо войвода“ за пръв път той написва текста на песента „Шуми Марица“, която пеят хайдутите. След това я пее на Шипка, той е опълченец там. Интересно е, че моите роднини и по майчина, и по бащина линия се срещат, преди да са се познавали, и в Цариград, и на Шипка. Това е едно интересно съвпадение.

На Шипка пръв Никола запява „Шуми Марица“ при сраженията и оттам песента става естествено химн на освобождението на България, понеже е запята на Шипка.³

Двамата братя умират сравнително млади. Никола е учител във Варна, живее през няколко къщи от къщата, в която аз съм роден — на улица „Съборна“ 4. Част от семейството Живкови се установява в София, част — във Варна. Никола е родоначалникът на предучилищното образование в България. Той е педагог, има и много интересни литературни наченки.

— Има и произведения за деца, писани от него.

— Да, има. Той редактира и хумористични вестници.⁴ Неговата мисъл е, че характерът на човека се формира в най-ранна възраст и колкото по-рано започне това формиране, толкова по-добре — нещо, което е доста съответстващо на сегашните разбирания по този въпрос.

Те и двамата, т. е. мъжете от този род, застават, така да се каже, на буржоазни позиции. И двамата се издигат, особено Георги Живков стига до върховете на буржоазната управа — министър, регент.

Родната къща на Живкови — къщата на Басмаджията — е до къщата с маймунката в Търново. Това е прадядовата ми къща. Тя е запазена. Бурмов казваше, че данни за рода на Басмаджията има за още две поколения назад, че има такива данни в Търновския музей.

Родът на баба ми по майчина линия е бил от двама братя и три сестри — Мариола, Вела (Виктория) и Роза — моята баба.

— Коя е най-старата?

— Мариола. Средната е Вела (Виктория)⁵, жената на Димитър Благоев, а най-малката е Роза — моята баба.

Въпреки че и трите напредват в живота, сред тях Вела заема изключително положение, тя е първата социалистка в нашата страна, писателка, както е известно, има романи, написани от нея, разкази⁶. От това се вижда как се „прокрадва“ в рода ни писателското. За това говореше и Бурмов: „Ти си един потомствен писател — нещо, което за България е много рядко“, въпреки че в рода ни има фактически неосъществени докрай писатели.

От рода на Мариола произлиза известният Светослав Колев⁶ — политически деец, работил в Коминтерна, помощник на Георги Димитров. След Девети септември той е помощник на Стела Благоева,⁷ която е посланик в Москва, а Светослав Колев бе шарже д'афер на посолството. По-късно почина на път

за Китай, където бе назначен за български посланик — умря от рак и бе погребан на Новодевичье кладбище. Неговата жена е латвийка, съветска гражданка.

Аз съвсем случайно се запознах с моята братовчедка — неговата дъщеря Марина Колева. Един път бях гост на сп. „Иностранная литература“ и ми дадоха преводачка. Аз, разбира се, знам много добре руски, нямам нужда от преводачка. Те казват: „Тя няма да ти бъде преводачка, ще ти бъде придружителка.“ Бях с жена си там един месец — беше към Нова година преди 13—14 години. И между другото тя ми запита: „Какви желания ще имате?“ „Бих искал да отида в Ленинград, да видя блогоевските места.“ „Защо ви са блогоевските места?“

„Защото аз съм му някакъв роднина.“

„Как роднина? И аз съм му роднина...“

И оттам аз разбрах, че ние сме братовчеди.

— Всъщност това е била Марина Колева.

— Да, Марина Колева беше. И оттогава се познаваме, знаеме се, че сме братовчеди.

Тя имаше тук, в България, една леля — Мара Колева, сестра на Светослав Колев. Живееше в Подуене, накрая, там, зад линията, много интересна жена. Мара имаше още един брат, който почина. Знаем, че след Девети септември той беше началник на гробищата в Орландовци. Мара Колева е била също с известни леви разбирания.

Преди да отиде в Коминтерна, Светослав Колев е имал много бурен и интересен живот. Бил е много културен човек, един от изтъкнатите революционери по това време.

Мара Колева обичаше много майка ми. Майка ми е още жива, на 82 години е.*

Втората дъщеря на дядо ми по майчина линия е Вела. Аз много съжалявам, че пропуснах едно голямо нещо: баба ми Роза, някъде към 50-те години, бе доживяла над 90 години. Тя умря във Варна през 1955 година. Забележи, че в рода ни има много дълголетници.

Та баба искаше да отиде при нея със стенограф, да ми диктува своите спомени как с Вела са били ученички в Бестужевските курсове^в в Петербург, как се е срещала с Благоев, как той е издавал вестник „Рабочий“ и т. н. Тя е била непрекъснато с тях, със сестра си, понеже двете с Вела са живеели заедно. Това щеше да бъде нещо изключително, неповторимо.

* Майката на Божидар Божилов почина през юни 1983 г.

Аз викам: „Добре бе, бабо.“ Но за съжаление се оказа, че изпуснах безвъзвратно една чудесна възможност...

Връзката със семейството на Благоев не прекъсва в този смисъл, че майка ми като ученичка в София живее в дома на Дядото на улица „Лайош Кошут“. Аз напоследък написах една пиеса, „Последната нощ“, посветена на блоговската тема. Тя излезе в четвърта книжка на списание „Театър“⁹, оттам ще можеш да я прочетеш. Аз съм писал няколко стихотворения преди това, между които и „Портретчето“¹⁰, но в темата сега навлизам по-реално. За жалост не в спомените на баба ми, а в спомените на майка ми. „Последната нощ“ това е нощта след атентата в „Света Неделя“, в която тяхната къща е все още обитавана. В тази същата нощ е арестуван и месец по-късно загива синът на Дядо Благоев — Владимир¹¹, — а другият син — Димитър — е загинал по време на войната, на фронта. Благоев винаги е имал чувството за вина, че не е спасил сина си, и това ми е една от темите в пиесата. Георги Димитров и другите са му предлагали да го изтеглят, но самият син не е искал, а и Дядо Благоев е казал, че не може да тръгне срещу убежденията си и да постъпи така, както правят буржоазните големци: да спасяват синовете си. След това обаче, когато Димитър загива, той носи чувството за вина...

От баба ми имах два тома на Лермонтов — второ издание — със следния надпис: „Милой Розе Живковой на память...“ и т. н., един хубав надпис „Наташа Наришкина, село Наришкино“. Това са графовете Наришкини от „Война и мир“ на Толстой. Баба ми е била много близка с Наташа Наришкина, с която води кореспонденция и след завръщането си от Петербург, някъде до 1918—1919 година.

— Нещо запазено от кореспонденцията имаш ли?

— Имаше две писма в единия том на Лермонтов. Вярвам, че тези книги може да са долу в избата, не съм прегледал всичко там.

Вела Благоева умира по-рано от Дядо Благоев.¹² Боледувала е от язва, получена от лошата храна като учителка. Тя и Дядото са бедствували много, въпреки че Георги Живков се е мъчел да им помага, доколкото е било възможно, независимо от идейните им различия. Това е първата трагедия — една драма между социализма и капитализма в семейството, драма, която се изживява вътре в семейството. В моята пиеса съм искал и това да покажа.

Благоев, преди да умре, поръчва на Стела да пази семейството — да пази брат си и сестра си, защото тя им става ве-

че майка. И тя вече носи тази вина — в тази последна нощ загива нейният мъж — майор Коста Янков.¹³ Върху това е изградена пиесата.

Баба ми Роза Живкова се омъжва за доктор Ангел Пискулиев, който е съратник на Петко Рачов Славейков и е написал стихотворението „Пейте, Славейков“ като отговор на дядо Славейковото „Не пей ми се“.¹⁴ От дядо ми имам един неразчетен негов дневник. Може би трябва да помислим, да го разчетем — той не е голям. Писан е на арабски, на турски, на френски, на руски и на български. Когато дядо е бил в Цариградското медицинско училище, е научил перфектно арабски. Баба ми и Вела, когато завършили Бестужевските курсове, са знаели много добре английски, френски, немски и руски. За своето време те са били много образовани хора. Хората с такова образование тогава са се броели може би на пръсти.

— От стиховете на дядо ти имаш ли нещо запазено?

— Да, имам. Запазено е и „Пейте, Славейков!“ Дядо ми, мисля, е готвел и книжка стихове...

В Цариград той се среща със Станьо Божилов — близък човек на Любен Каравелов. Станьо е бил бъдещият мой дядо по бащина линия. Та те се срещат в Цариград — затова аз казвам, че бъдещите роднини от рода ни са се срещали преди това на такива места като Цариград, Шипка...

Станьо Божилов е бил нещо като куриер — няколко пъти е носел от Цариград писма и други подобни на Любен Каравелов. Станьо Божилов е от Копривница. Божиловият род и Божиловата къща в Копривница са известни.

— Може ли да се счита, че вършеното от Станьо Божилов всъщност е поддържане на връзките между двата центъра на революционната борба Цариград и Букурещ?

— Може би. Станьо Божилов е бил революционер. Знам със сигурност, че той е участвувал като депутат в събранието на Оборище през 1976 година и след това е бил опълченец на Шипка — в Първа дружина, като се сражава докрая. Той е един от малкото хора, наградени със златен Георгиевски кръст за храброст и с личната чаша от император Александър II, която пазя досега. Той е бил много смел човек.

Родът на дядо Ангел Пискулиев е от Шумен. За този род мога да кажа следното:

Някакъв далечен наш прадядо се преселил в Мала Азия, където станал виден турски лекар в Смирна (Измир). След

доста години обаче, знаейки, че е българин, се връща в България, напуска цялото си богатство и състояние, което бил създал, забравил вече дори и българския език. Той се оженил за селянка от село Дивдядово. Построява си къща в Шумен, там е практикувал като лекар. Къщата била проектирана от френски архитект, построена по френски образец. Прадядото не разбирал български, но искал жена му и децата му да говорят на български. Понеже носел разкошен фес с хубав пискюл, се прекръстил на Пискюлията.

Въпреки че си направил къщата по френски образец, с лекарски кабинет, с чакалня, жена му прекарвала кравата през салона на къщата, тъй като нямало отделна врата за добитъка. Това са ми го казвали баба ми и дядо ми.

По време на Освобождението дядо ми Ангел Пискюлнев е бил майор на турска служба. Когато почва войната, го пращат в Албания. Оттам той избягва с униформата си. Преминва бойната линия, представя се на руското командване и се оставя на негово разположение като лекар, като патриот.

Установява се да живее във Варна, оженва се за Роза Живкова. Раждат им се четиринадесет деца, от които дванадесет остават живи. Голям род са били.

Живееха в голяма къща, която помня от дете — една патриархална къща! Дядо ми е пратил всичките си деца да учат, освен майка ми. Бил е много богат човек, един от най-добрите лекари във Варна, лекар по детски болести, който не е вземал пари на бедните хора, сам им е купувал лекарствата. Помня го, беше много възрастен, ходеше сам да си копае лозето.

— Кога почина той?

— Струва ми се в 1935—1936 година.

— Може ли да се счита, че лекарят от Смирна е бил баща му?

— Да, да, той е баща му.

— Как се е казвал?

— Ангелов. Той е от известен род, в Шумен го знаят.

— Какви деца е имал прадядо ти освен сина си Ангел.

— Имал е три деца. По тази линия имаме роднини във Варна, които аз познавах — от сестрата на дядо ми — семейство Германови. Имам братовчедка, която познавам, работи във Варна. Имали са и един брат, за когото нищо не зная, мисля, че е починал млад.

Спомням си за последните години на баба ми Роза. Тя бе-

ше настанена в една кухничка, понеже си беше дала къщата. На мене ми беше много мъчно за нея.

— На младини баба ти занимавала ли се е с нещо, имала ли е някакви обществени изяви?

— Мисля, че не. А и какви обществени изяви с толкова деца! Очевидно тя се е посветила на семейството си. Дядо ми Ангел е бил виден общественик, два пъти е бил кмет на Варна. След Освобождението на България, преди да отиде във Варна, той е бил първият директор на народното здраве. Тогава така се е наричал, ако се не лъжа — директор. Във варненската болница имаше негов портрет, едно отделение там се наричаше на негово име и улица имаше на името му.

— Знаеш ли коя година е роден той?

— Имам го някъде записано и ще ти го дам. Майка ми го беше записала. Пък мога и да я питам.

— А майка ти кое дете по ред е на Ангел Пискулюнев?

— Предпоследно.

— Колко момчета е имал той?

— Най-напред момичетата. Последната, най-малката, беше Невяна. Тя почина от туберкулоза. Впоследствие много от децата им умират от туберкулоза, въпреки че дядо ми е бил лекар...

Та сестрите са Невяна, майка ми Йорданка, Женя, която почина преди 5—6 години — Евгения, Мара, която ми беше учителка по химия, синът ѝ — мой братовчед, живее във Варна, дъщеря ѝ е в София — живее тук до телевизията, омъжена за детски лекар — д-р Божков. Майка ми и леля ми Мара си приличаха много по външен вид, и двете караха една и съща кодирана старост — склероза. Мара беше 6—8 години по-голяма от майка ми. Те толкова си приличаха, че понякога по снимки ги бъркаха. Както и Вела и Роза Живкови си приличат извънредно много. На снимка ако ги видиш, аз имам оттаък снимки (Божидар говори за работния си кабинет), ще ти ги покажа, ти няма да можеш да ги различиш — Вела ли е, Роза ли е.

Синовете на Ангел и Роза Пискулюневи са имали много различни съдба. Имах един вуйчо Таньо, който живееше в Княжево. Почина от рак преди 5—6 години.

— Стоян ли се е казвал?

— Атанас. Той беше преводач от английски и е превеждал навремето „Тарзан“, Едгар Уолес и други нашумели автори. Знаел е много добре английски.

— Атанас Пискулюнев ли се е казвал?

— Да, бил е кмет на район в София по време на Девети септември, на Първи район. Отличаваше се с особена гордост. Той можеше според мене да остане като кмет. Още повече че Стела Благоева, като се върна от Съветския съюз, много се интересуваше от роднините си.

След Девети септември той напуска поради някакъв конфликт и до края на живота си се препитава като бояджия. Аз исках да му помогна и можех да му помогна, Стела Благоева също е искала, но той не прие. „Аз мога да бъда и работник“ — казал, и това е. Въобще всичките са малко чудаци в характера си.

Стела Благоева, когато се върна в София след Девети септември, ме потърси, аз тогава работех в Радиото, за да ми каже, че има идеята да установи дали някой от нейния род е посрещнал Девети септември, революцията, като член на партията. И се оказа, че съм и аз, едно двадесетгодишно момче. Тя беше много радостна. „Винаги съм мислила — ми каза тя, дали ние, които сме оттатък, имаме и тук единомишленици и много добре, че е така...“

Дядо ми Станьо Божилов след Освобождението е бил оземлен в някакво село край Добрич. След туй се премества в Добрич. Бил е офицер, комендант на града, дълги години. Почина в 1931 година, също много стар, с голяма бяла брада, раздвоена, руска брада. Бях на неговото погребение 7—8-годишно момче. Погребах го с военни почести.

Баща ми Борис Божилов има две сестри. Едната почина преди две-три години, също много възрастна — над 90 години.

— Значи дълголетие в рода ви върви и по майчина, и по бащина линия.

— Да, и по двете линии. Другата сестра почина от туберкулоза много млада, още преди Девети септември.

Баща ми беше офицер-кавалерист, който е служил и се знаеше с генерал Стойчев, с генерал Лекарски, с кавалеристите републиканци, уволнен през 1932 или 1934 година за републикански разбирания. Дори първоначално е уволнен без пенсия. Беше нещо наказан. След много години му възстановиха пенсията.

Малко чудак беше. Умря сравнително млад, въпреки че не пиеше, не пушеше, много си пазеше здравето; умря от бъбреци. Когато разбрахме, че е заболял, говорих с доктор Деветаков. Той беше директор на Бърза помощ и ми каза: „Ако беше го довел преди една година, щяхме да му помогнем, можеше още дълго да живее, но вече е късно, бъбреците му са

разрушени, има силна урея, до две седмици ще свърши.

— В коя година почина?

— В 1955 г.

— Още нещо за хората от рода ти?

— Имал съм един вуйчо, когото смъртно си спомням, а вуйчо Таньо преди Девети септември е бил трудовашки офицер. Спомням си, че в Пода — под Варна — е работил, а след това беше преводач, кмет, бояджия и т. н., както вече ти казах.

— Най-малкият от братята на майка ми — д-р Захари Пискулиев, беше лекар-хирург във Варна, почина преди няколко години на 70-годишна възраст от удар. Пиеше много. Въобще у синовете на Пискулиев пиянството минава като силно изявена наклонност. Например този ми вуйчо си поддронил сериозно здравето, а беше много добър лекар-хирург. Той е следвал двоен срок медицина в Мюнхен, значи вместо да завърши за пет, той завършва за десет години. Бил е от вечните студенти, дуеланти, любовчия. И накрая си спомням, че беше известен като голям гуляйджия.

Майка ми има и един брат, загинал на фронта през Първата световна война.

Вуйчо Таньо, всъщност Атанас, бе кръстен на името на Атанас Басмаджията — дядо на майка ми. А тя имаше и един брат Анастас. Въобще в рода се поддържат имената...

— Внуците биват кръщавани на имената на дядовците.

— Да.

— А как се е казвал загиналият в Първата световна война?

— Не мога да ти го кажа. От майка ми имам някъде написано: кой кога е роден и кога е починал. Ще трябва да го потърся и ще ти го дам.

— Кой от тях е бил прототип на доктор Христо Кондов от „Милионерът“ на Йовков — нещо, което ти споменаващ в интервюто си с Наташа Манолова и Вера Стефанова, печатано в книгата им „Съкровено“?

— Той не е от този род, а от рода на баба ми — търновката Райна Попгеоргиева. Снимката е публикувана от изследователя на Йовков Димо Минев. Моята леля се жени за един много богат лекар — доктор Ганчев. Тя се казваше Веселина доктор Ганчева. Живееха във Варна на улица „Иван Драсов“ 10. Лекарят — голям богаташ — е бивал в Париж и Женева. Историята на женитбата им е ползувана от Йовков в „Милионерът“. Като прототипове са му служили и образите на дядо ми, баба ми, леля ми и нейния мъж. Семейството на доктор Ганчев имаше една дъщеря Райничка, която почина на 8—9 го-

дини от дифтерит, не можаха да я спасят. Леля ми взе дъщеричката на сестра си, която бе починала от туберкулоза. Нейният мъж също почина — неразбираемо как се разболя на стари години от милиарна туберкулоза и си отиде много бързо.

— Да не изпаднам в противоречие. В изследването за Йовков на Димо Минев се сочи, че в Добрич е бил доктор Стоян Тюлев, който през 1905 година спечелва пет хиляди лева¹⁵.

— Възможно е Йовков да е комбинирал първоизточниците. Но той е казвал, че е имал предвид доктор Ганчев и Божиловото семейство, жененето на дъщерята. Разбира се, авторът взема една идея, пък после може да я комбинира.

— А какво представляваше вашето семейство? И по-конкретно — братя, сестри, порядките в семейството ви, отношенията?

— Баща ми беше един чуждак, голям чистник. Той никога не е изпил чаша вино, не е изпушил цигара, не влизаше, където се пуши, в кафене не е влизал през живота си. Понеже на мене не можеше да влияе, зле влияеше на малкия ми брат, който сега живее в Драгалевци. Малко чуждак е и той.

— Как се казва?

— Стефан Божилов — от Станьо, дядо ми, той е кръстен Стефан.

— Какво работи?

— Лесонинженер е. Живее в Драгалевци, във вилата, която майка ми построи. На тавана си живее сам. Движи се с една моторетка, понеже смята, че в рейсовете имало зараза. Това внушение получи от баща ми. Животът му не е особено привлекателен, но той си е доволен от него.

Сестра ми се казва Ангелина Маркова, юрисконсултка е, сега ще се пенсионира. Майка ми много обича да ходи. Сега се е почувствувала малко по-добре и пак иска да излиза. Тя има запушване на вените на двата крака и склероза, но иска да ходи.

— Тя страда от склероза в краката ли?

— Не, цялостно.

— Кои са рождените дати на брат ти, сестра ти?

— Майка ми е родена деветстотната година или 1899 г., баща ми е роден 88-а. От тези години са Людмил Стоянов, Димчо Дебелянов.

— Аз съм роден на 5 април 1923 година, сестра ми — 1926, брат ми — 1927 година.

— В семейството ни ние карахме една вътрешна бедност, зад външно уж благополучие. Къщата, в която живеехме, бе полу-

цена от майка ми в наследство от баща ѝ. Той на всичките си деца е дал по една къща. На онези, които бяха останали живи, разбира се.

— Къде се намираше вашата къща във Варна?

— На улица „Славянска“ 1. Това беше къщата, в която аз починах издателска дейност.

Баща ми беше скъсал завещанието за къщата, та майка ми го беше взела и беше го лепила. Аз това го използвам в пиесата като един детайл. Скъсал го с думите: „Не ми трябва на мене ... от твоя баща да получавам наследство.“

Но след това тази къща ни спаси, защото, както ти казах, баща ми беше уволнен първоначално без пенсия.

— Но не знаеш подробности защо?

— Не знам. Той не обичаше да говори за това. Преживя много тежко този случай.

— Възстановиха ли го по-късно на работа?

— Кога да го възстановят, никога не го възстановиха. Той не работи постоянно повече нищо до края на живота си. Беше своего рода неблагоприятен. Неблагонадежден човек комунист — можеш да разбереш, но неблагоприятен офицер е сред особено опасните хора. Генерал Стойчев го знае много добре, генерал Лекарски, който почина, офицерите републиканци също, той е бил с тях. Като се видехме с Лекарски, той казваше: „Знам полковник Божилов — твоя баща, — той беше много добър кавалерист.“ Те са били приятели.

— Може би и с изявилия се на политическата сцена през 30-те години генерал Пенчо Златев?

— Да, баща ми се е знаел добре и с него, но е бил от кръга на републиканците. Това е друга тема на семейството.

— Да, тя е интересна и нека сега поговорим по нея.

— Както се вижда, от една страна, имаме комунистическото начало — толкова тясната връзка на семейството ни със създателя на нашата комунистическа партия и основател на първата марксистическа работническа група в Русия „Рабочий“ Димитър Благоев. По това време с него е била Вела Благоева — първата жена-социалистка у нас. Тя е от тези славни жени от рода на Надежда Крупская и други.

Дядо ми д-р Ангел Пискулиев беше свободомислещ човек. Два-три дни преди да умре (той почина просто от старост), беше идвал да ме преглежда и си спомням, че ме беше мазал с йод, защото бях настинал.

Дядо Станьо Божилов умря по-рано, а дядо Ангел — по-късно, бях на тринадесет години. По повод неговата смърт до-

ри съм написал тогава стихотворение в една тетрадка. Мисля, че съм я запазил, трябва да я намеря.

— Говорехме за републиканските убеждения на баща ти.

— Той много е мразел династията. Когато се запознава с майка ми, тя била ученичка в София и живеела в къщата на Благоев. И той влиза в техните среди.

По време на септемврийските събития Владо Благоев, който е обичал майка ми като братовчед (изглежда, е бил влюбен в нея), е написал едно писмо до нея, в което се обръща: „Мила, красива братовчедке.“ Та той е бил във военното разузнаване на ЦК, а както знаеш, шеф на военния отдел е бил Коста Янков. Виждайки баща ми в къщата на Благоев по това време, са обсъждали въпроса, как да го привлекат — един действащ офицер би бил идеален техен помощник. Това също споменавам в пиесата.

В онези години баща ми е бил ротмистър. Коста Янков е искал да го привлече, понеже той е имал малко по-особени за един военен разбирания: мразел е династията, както вече ти казах. Коста Янков се е палел много от това. В приятелските си разговори с баща ми той му е казал: „Ето офицер кавалирист, който при една революция може да ни бъде много полезен.“

В семейството ни винаги се говореше, че имаме роднини емигранти — Стела и Наташа.¹⁶ Говореше се и за Светослав Колев — също емигрант, който работи в Коминтерна. Стела също работи в Коминтерна като секретарка, като началник на кабинета на Георги Димитров, ако не се лъжа.

След като написах стихотворението си „Димитров“ и то бе речитирано от Иванка Димитрова на една вечер на партизаните във Военния клуб, Георги Димитров се просълзява и поръчва на Стела да разбере кой е поетът, написал стихотворението. Тя му казва: „Той е мой братовчед.“ И тогава Георги Димитров ми изпрати като благодарност за стихотворението своя личен екземпляр на първото издание на речите му пред Лайпцигския съд с надпис „Библиотека Г. М. Димитрова“. Книгата носи номер 1. Може би тя е от луксозните екземпляри, които са с номерация. Ще ти я покажа оттатък, въпреки че малко трудно си намирам търсената книга. Аз съм малко разхвърлян човек. . .

— Чувал ли си вкъщи баща ти да прави някакви антимо-нархически изказвания?

— Много често, много често.

Ние живеехме така: той беше голям маниак на темата нко-

номи. Една година той не купи дърва, а кокички от зарзали и казваше, че това щяло да бъде по-хубаво за отопление. А кокичките изгаряха много по-бързо, те не са като дървата. С майка ми се караха, понеже няхахме пари и преживявахме много бедно. Живеехме от това, че през лятото давахме стаи под наем.

— Коя поетеса е почивала у вас?

— Елисавета Багряна. Тя редовно почиваше у дома. От онова време ми е подарила книги като „Вечната и святата“ и други.

Къщата ни беше до морето. Майка ми я поддържаше чисто, тя беше любезна жена. Както ти казах, ние живеехме от това, каквото спечелим през лятото. Към 40-те години, а може би и малко по-рано на баща ми бе възстановена пенсията. След това го мобилизираха за военен комендант на гара Варна и пристанище Варна. Комендантстването му съвпадна с времето, когато Марин Бангиев и други другари вдигнаха във въздуха цистерните на варненската гара. Тогава едва не съдиха баща ми за небрежност. Той бе наказан, но нищо не ми каза по това, а само подхвърли: „Един ден ще ти кажа какво стана.“ Той беше снет като комендант на гарата и бе изпратен за комисар-инспектор на една мелница в Нови пазар. Ние се евакуирахме и живяхме там една година.

— Кога по-точно е било?

— 1942—1943 година.

— По това време ти не беше ли в София?

— Да, бях, но често ходех, връщах се. Варна също се беше евакуирала, защото имаше опасност и тя да бъде бомбардирана. Ние използвахме бащиното ми, така да се каже, „заточаване“. Не можа да се разбере какво точно бе станало, но факт е, че го свалиха и пратиха на една незначителна длъжност: да проверява една мелница.

— Кой точно извърши това взривяване?

— Марин Бангиев със свои другари.

— Направи ми впечатление, че ти на едно място пишеш,¹⁷ че баща ти не се отнася към тебе така строго, когато научава, че името ти фигурира сред имената на гимназистите ремсисти, които трябва да бъдат изключени.

— Да, това е така. Леля ми, тази, която почина, за която ти казах, че приличаше на майка ми и беше учителка по химия в гимназията — Мария Цветанова, — вижда списъка на учениците ремсисти, които са заподозрени, и там прочита името ми. Казва на майка ми. Майка ми заплака ивика: „Сега ще те арестуват, ще те убият.“

Баща ми ме викна горе в стаята, къщичката ни беше малка, двуетажна. Той ми каза: „Виж какво — аз няма да ти се бъркам, така както и баща ми не ми се бъркаше. Синовете никога нямат едни и същи разбирания с бащите си. Това, което ти си станал, не си ми го казвал, но то е естествено при това семейство на майка ти... Обаче внимавай! Аз много пъти съм срещал смъртта — тя нищо не представлява. Аз съм гледал зверства на гърци, на турци над българи...“ Той винаги е бил на фронта, на първата линия е изкарал всички войни. „Знам — каза — какво е със сабята да тръгнеш в атака, да мушкаш и да сечеш глави. Нищо не представлява животът в тези случаи...“ Една скоба — когато той разбра, че е болен, че е на края, отиде в пощата, уреди си застраховката...

— ... Съвсем хладнокръвно?

— Абсолютно хладнокръвно, просто се почудих, ние бяхме смутени, той не!

Та той ми каза: „Аз зная какво е смъртта и би било много жалко да те убият толкова рано. Затова пази се все пак и не вярвай много! Аз знам какво са нелегални движения, човек никога не знае кой точно какъв е.“ Никаква забележка, никаква забрана!

Въпреки че той никога нищо не е писал, се отнасяше с много голяма любов към писането ми, отнасяше се покровителствено. Нямаше пари, беше беден човек, спомням си как ми купи с майка ми пишеща машина, която още имам — една олимпия. Майка ми много ми помагаше, насърчаваше ме да пиша, радваше ми се. Не случайно съм написал толкова много стихове за нея. На майка ми прилича голямата ми дъщеря Ирина. А малката — Емилиа — на баба ми Роза.

Майка ми е имала голяма дарба за рисуване. Имам тук нейни картини. Другият нейн внук — синът на сестра ми — завърши миналата година графика — пръв по успех — Художествената академия. Моята голяма дъщеря иска много да рисува.

— По характер на кого от своите роднини приличаш?

— Като че ли — както повечето се случва — синовете приличат на майчиния род. Може би затова с баща ми няхахме много допирни точки в характера си. Сестра ми много прилича на него. А пък той някак си много заобича малкия ми брат, оказа му според мене пагубно въздействие и го направи чужак, не съвсем пригоден към живота човек.

Аз почнах да пиша стихове доста рано. Имам една запазена тетрадка.

Първото ми печатано стихотворение беше в списание „Природа“ на един доктор във Варна — Йорданов.¹⁸

Първите стихотворения, които съм писал, са били на тема Добруджа. Защото аз знам, че моите родители са от Добрич — баща ми е минавал границата да ходи там, когато Добруджа беше под румънско.

Написах едно стихотворение, което дадох на д-р Йорданов, и той го публикува. Но съм бил забравил да го подпиша и той го публикува с инициалите „ХУЗ ученик“, което ми донесе голямо разочарование.

След това в сборници като „Олтар“¹⁹ и др. ще видиш Добруджа, нивята, степта. Така започнах.

Запознах се с поета Станислав Вихров.²⁰ Бях още малък, ученик. Той беше по това време във Варна.

— Какви събития, предания, легенди от детството си помниш?

— Единствената семейна легенда, която знам, е за кравата на прабаба ни в Шумен, гдето я въвеждаха и изкарвала през официалния салон в къщата на працядо ми.

Дядо ми Ангел Пискулиев беше ловджия, баща ми също, и аз обичам да ходя на лов. Това, изглежда, го имаме в кръвта си, на мене това занимание ми е много приятно.

— Славеха ли се те с ловни подвизи?

— Бяха много добри ловджии. Вкъщи дядо ми държеше кучета. Ходеха да ловуват из околностите на Варна.

Знам, че вуйчо ми Анастас е настинал на един лов, на който баща му го е водил. Оттам е хванал плеврит и след това — туберкулоза и умря твърде млад.

— Опиши, доколкото си спомняш, родния си дом.

— Той беше на улица „Сборна“ № 4 във Варна, зад Девическата гимназия. Сега там е построена кооперация. Баба ми бе дала дома на вуйчо ми д-р Захари Пискулиев. Той, след като се разведе, го продаде. Събориха го, за да се построи кооперацията.

Домът беше много хубав, с малко дворче отпред, със стълбичка от три стъпала, по които се изкачваш, за да влезеш в дворчето. Пред къщата имаше един хинап. Това е дърво, което дава много сладки плодове, подобни по форма на шипките. Доколкото зная, произходът му е южен. Отстрани се минаваше през една втора врата в дъното на двора, където имаше друга къща. По пътека, направена с калдъръм, тя се съединяваше с кухините, които бяха големи. В дъното на двора стоеше и фаянтонът, с който дядо ходеше при болните.

Отпред бяха чакалните и кабинетът му, след това — гостната стая, холът, станите, където живеехме — една много голяма едноетажна къща. Майка ми се е родила в нея. А ние по-късно живеехме на улица „Славянска“ № 1. Къщата там беше наследство на майка ми от доктор Пискулиев, както ти казах. Спалнята на баща ми и майка ми, за икономия, не се отопляваше. С пернишка печка се отопляваше само нашата стая, в която спяхме ние, децата. Поради близостта си до морето къщата ни бе предпочитана от курортистите, понеже искаха да бъдат близо и до плажа. Тогава всичко беше във Варна, нямаше още „Златните пясъци“.

Когато строиха известната кооперация „Чайка“, която беше пред нея, предложиха на майка ми да се включи, но тя не поиска, а се включиха брат ѝ Митьо и сестрите ѝ Жения и Мария. Брат ѝ Захар, когато си загуби къщата след развода, отиде да живее при Жения в „Чайка“. Но майка ми не поиска да си даде дома, предпочете да си остане в малката къщичка.

При първото си кметуване дядо ми Ангел като кмет на Варна е построил баните. Той е автор на една книга за използването на морето за лечение. Освен това като кмет е строил канализацията на града, водоснабдяването.

— Казваш, че два пъти е бил кмет на Варна. Спомняш ли си през кои години?

— Не, не си спомням.

Срещу нас имаше една сиропчийница, до киното. Тя беше на Станислав Вихров. Той написа спомен, но не го напечатаха в „Работническо дело“, където го дадох. Той почина миналата година, пиеше много...

Вихров държеше там сиропчийницата заедно с бай Митьо, който беше уличен книжар. Тогава той продаваше наша марксистическа и съветска преводна литература. Аз от него получих първите книги. Вихров беше много интересен човек. Той редактираше понякога литературни страници във варненския вестник „Черно море“.

Един път идват в сиропчийницата да пият сироп депутати, от които тогава една делегация отиде в Съветския съюз. Спомням си, че това беше към края на 30-те години. И той ги слуша да говорят как в Москва било тъмно, мръсно. Тогава Вихров блисна в лицето на един от тях сироп и се развика: „Ти нямаш право да говориш така. Това не е вярно, ти лъжеш, не е така в Съветския съюз!“ Оня викна: „Аз ще те наредя.“ Арестуваха Вихров, но после го пуснаха. Чрез Вихров влязох реално в движението. След това дойде познанството ми с Иван Недков — Нивянин.

— Като дете кой е най-силният ти спомен, най-голямото ти преживяване?

— Това беше земетресението в Чирпан. Тогава ние живеехме наблизо — в Харманли. Спомням си как се люлееше лампата. След това живеехме на палатки — Чирпан беше съседен град, земетресението бе станало толкова близо, градът беше разрушен.

— Ти си бил петгодишен.

— Да, земетресението беше в 1928 година.

— А да са останали в твоето съзнание някакви други събития от онези години?

— Първото събитие, което съм запомнил там, беше свързано с Добруджа: всяка година през ноември, в деня на Ньойския договор, хората се събираха на тъпни пред румънското консулство, пееха „О, добруджански край!“²¹, хвърляха камъни, чупеха прозорците на консулството. Като ученици ходехме и ние там. Въобще първите силни впечатления от детството ми са свързани с Добруджа. Тогава много харесвах книгата на Дора Габе „Малкият добруджанец“, стихотворенията на Багряна за Добруджа, за Калиакра — всичко това ми правеше силно впечатление. Някак си с Добруджа бях свързан не само защото границата минаваше близо до Варна, но и защото, че родителите на баща ми са живели там. Когато след освобождението на Добруджа аз ходих в Добрич, къщата им още не беше разрушена. Тя се намираще в центъра, там, където сега е построен партийният дом. Помня, че беше една малка нисичка къщичка, с лозница.

— Какъв отзвук имаха във вашето семейство събитията, които ставаха в света по време на юношеството ти и особено през младежките ти години?

— Баща ми, явно по погрешка, получаваше един антисемитски вестник, издаван в Германия. Някой, изглежда, беше дал адреса му. Той го четеше и много се смееше. Получаваше го една-две години, но се отнасяше много иронично към антисемитизма, към расизма въобще. Той получаваше и вестник „Отечество“, ако се не лъжа, на запасните офицери, в който си спомням голямата акция срещу романа на Константин Петканов „Морава звезда кървава“.²² По това време вече имах определени прогресивни разбирания.

Аз изобщо не можах да разбера кога преминах границата на политическата ориентация, много рано е станало това. Разбира се, тука помогна и обстоятелството, че майка ми ми е говорила за роднините ни комунисти, т. е. за онова, което в дру-

гйте семейства — да бъдеш комунист — се считаше за нещо опасно...

При нас не беше така: ние знаехме, че имаме роднини комунисти, знаехме, че основателят на нашата комунистическа партия е мъж на леля на майка ми. А баба ми ми е разказвала за сестра си. Даже си спомням, че други хора, като узнаваха, че техни близки са станали комунисти, понасяха това доста мъчително. При мене благодарение на семейната традиция, нямаше подобно нещо.

След това дойде традицията за четене, за писане. Аз почнах да ходя по книжарниците, да си купувам книги. После почнах да участвам в издаването на вестници. Запознах се с Кръстьо Белев, с Марко Марчевски. Те идваха във Варна. Жената на Кръстьо Белев беше от варненско село. Той си беше взел вила, в която живееше през различни периоди от време. Беше я запазил и след Девети септември. Марко Марчевски идваше във Варна да летува. Те двамата ме накараха да ги посетя в София.

В София се запознах с Ангел Тодоров, Никола Ланков. Те ми казаха, че са ръководители на нелегалната писателска партийна организация.

— С Иван Мартинов тогава ли се запозна?

— Да. И с много други хора. По това време се запознах и с Вапцаров. По-точно с него се запознах във Варна. Той ме потърси — бяха му дали адреса. По книжката, която съм му подарил, се вижда точната дата на запознанството ни — 4 януари 1942 година. Дадох му книжката си „Извън времето“ с много смешен надпис. Тя се е запазила при обиските и сега я има в музея „Вапцаров“: „На Никола Йонков Вапцаров“ — той тогава минаваше повече Йонков, а аз защо съм писал Вапцаров, не мога да си спомня. „На Никола Йонков Вапцаров — за общи литературни стремежи и за вярна служба на народа чрез изкуството.“ Помпозно, смешно, малко наставнически!

Аз много го харесвах. Той ни беше пратил своята книжка, тя се разграби от студентите. Спомням си колко ми хареса стихотворението му „Песен“, което прочетох в „Светлоструй“²³:

Тръгнахме седмина

да се бием.

Само трима

върнахме се ние.

В София влязох някак неусетно във връзка с Радой Ралин, с Александър Геров. По това време се запознах и с Димитър

Методиев. Дори нещо странно: когато се запознахме, аз не знаех, че той пише. За мене Методиев се разкри като поет след Девети септември, когато издаде първата си книжка със стихове.²⁴ Движеше се сред нашите среди, но не казваше, че пише. След това замина на фронта като политически офицер, после се изяви като журналист, по-късно завърши Литературния институт в Москва.

С Радой Ралин живеехме на улица „Кирил Видински“ 8. Запознах се и много силно впечатление ми направи поетът Вутимски²⁵. Влязох в кафенетата „Средец“ и „Раковски“.

С идването си в София почнах да работя. Аз винаги съм нямал пари, баща ми никога не ми е давал и два лева. Тук първо станах уредник на вестник „Литературен живот“²⁶ на Санда Йовчева, фактически редактор на който беше Людмил Стоянов...

— Само той ли, или и Петър Стъпов?

— И Петър Стъпов беше, и Санда Йовчева. В тази си работа бивах и по печатниците: вестникът се печаташе в печатница „Нова камбана“ на днешния площад „Димитър Благоев“. След това станах технически уредник на вестник „Литературен глас“²⁷ през последната година на издаването му. Редакторът му Д. Б. Митов се беше евакуирал с Калина Малина и прашаше материали в София до Караkostов, Нели Доспевска, Петър Динеков.

— Бих те помолил да кажеш няколко думи, къде посрещна Девети септември. Доколкото зная, ти си бил във Варна.

— Дойде 8 септември. Във Варна беше 8 септември, а не 9, на 8 септември дойде Съветската армия, дойдоха партизаните. Почна арестуването на фашистите, обезоръжени бяха полицаите. Георги Димитров-Гошкин заедно с наскоро починалия Митко Горчивкин — лека му пръст — почнаха да издават един бюлетин. Вестник „Варненска поща“ бе спрял и почна да излиза „Бюлетин на град Варна“. Аз бях член на редколегиата.

— Кой беше главен редактор?

— Гошкин.

— А Митко Горчивкин какъв беше?

— Той беше редактор, и аз бях редактор.

— Фактически тримата ли го правехте?

— И още няколко души. Някои от журналистите във Варна от „Варненска поща“ и другите бяха арестувани, след това бяха съдени. Във Варна излизаха три ежедневни вестника: „Варненска поща“ излизаше сутрин, той се печаташе на ротативна машина, на която и сега се печата варненският вестник.

„Варненски новини“ с главен редактор Бербатов, мисля, се казваше, съден след Двети септември, и „Черно море“ — най-малкото вестниче, което беше очевидно прогресивно. Там Станислав Вихров редактираше литературна страница.

— Да не става дума за Тоньо Бербатов?

— Да, Бербатов.

— Кажй нещо повече за бюлетина.

— Ами първия брой, както ти казах, го спряха. Аз участвах в редактирането на още няколко броя.

Спомням си, че съветската военна комендатура се беше установила в сградата на германското консулство, до кино „Роял“. Собственикът на това кино беше брат на Антон Прудкин,²⁸ с когото се бях запознал. Няколко години преди това Антон Прудкин, който беше лежал във Варненския затвор, беше излязъл от затвора и беше направил в един мебелен магазин изложба на мастилници и други предмети, които беше изработил в затвора. Като отидох на изложбата, много харесах една мастилница и почнах да се пазаря с Прудкин да ми я продаде. Той ме попита: „Защо ти е мастилницата?“ Аз казах: „Пиша.“ Той се позанинтересува. Казах му, че имаме и редакция.

Прудкин ходеше в една кръчма, аз минавах там да го видя. Той ми разказваше много интересни работи, които за жалост не съм ги записал. През това време е ходел с една моторница навътре в морето, срещал се е със съветски подводници и е предавал материали. След това го хванаха, съдиха го като съветски разузнавач и го обесиха.²⁹

— Като дете четях във вестниците за процеса. И досега помня снимките, които тогава бяха публикувани на този човек с шръкнала бяла коса.

— Да, да, той беше много интересен човек.

— Какъв е по произход?

— Руснак. Бил е полицейски комендант на София, бил е приятел на Захарчук — началника на столичната пожарна команда. Впоследствие Прудкин преминава горе-долу пътя на Йосиф Хербст, дори нещо повече: от полицейски комендант, от човек, който гони комунистите, той става съветски разузнавач. Прудкин винаги ме е привличал. Аз мислех да напиша една пиеса за него.

— Сега излезе книга, посветена на него, от Петър Ненов в поредицата на Военното издателство „Невидимият фронт“.

— Има ли я още по книжарниците?

— Бързо се свърши. Излезе преди месец и половина — два

месеца. Озаглавена е „Смъртните присъди на Антон Прудкин“.

— Имам много романтични впечатления от познанството си с този човек — малко в духа на пиесите на О'Нийл — с кръчмата, със стария моряк пианица, с младо момиче... Той пиеше. Спомням си, че имаше голяма любов с една рускиня, много красива. Тя беше келнерка, която се любеше с един мой приятел и беше любовница на Прудкин. По този повод стана голям скандал, приятелят ми искаше да го убива. Прудкин се смееше: „Къде ще ме убиеш, аз само като ти ударя един шамар, и ще те поваля.“ Младият беше едно високо хубаво момче.

— Прудкин нямаше ли семейство?

— Не мога да ти кажа. Може би имаше.

Аз познавах и брат му — собственика на кино „Роял“.

Три-четири дена след Девети септември Никола Ланков ми се обади от името на писателската партийна организация да дойда в София.

Дойдох в София и ме пратиха на работа в ЦК. Направиха ме нещо като секретар на Райко Дамянов,³⁰ който в качеството си на член на Политбюро щеше да организира профсъюзите. Работих няколко седмици. От това време ми останаха връзките с профсъюзните дейци — с Никола Алексиев, с други, с вестник „Знаме на труда“ — мисля, почна да излиза, след това „Труд“ — ежедневен вестник. Присъствувах на Първия учредителен конгрес на ОРПС.³¹

Поработих три-четири седмици на ул. „Врабча“ (сега „Янко Забунов“ — бел. А. П.), там, където беше ЦК. Райко Дамянов вика: „Бе ти какъв си, защо са те изпратили секретар“ — спомням си един ден валеше дъжд, монте обувки скъсани, нямаше тогава обувки. Той ме гледа и вика: „Ей, аз съм бивш обувар, ако имам с какво, бих ти поправил обувките. Ти какъв си, бил си ремсисст, но нещо не ти харесва тука организационната работа.“ Викам: „Не, всякаква работа мога да върша, но аз пиша.“ „Така ли? Сега идва Орлин Василев — Трайчо Костов искал хора за радиото. Я върви в Радиото!“

Отидох в радиото и почнах работа. Там бяха Богомил Райнов, Валери Петров.

Почна и писането, стихотворенията за войната — написах едно стихотворение за Иван и звездичката — „Смъртта на Иван“ се наричаше.

Преди Девети септември съм издал три книги: едната книга — „Трета класа“, — заглавието на която е по Иван Фунев³² и

освен това е със символичния смисъл — третата класа е работническата класа. Тази книга е много объркана стилно...

Втората ми книга беше „Извън времето“. Във Варна когато живеех — това е много интересно да го разкажа, — работех във вестник „Завой“³³ със Стоян Дичев. И Гочо Гочев работеше там...

— Както се е подписвал той тогава Г. В. Гочев.

— Да. След това полицията натисна много цензурата. А цензор във Варна беше Петър Зяпков — брат на пастора Зяпков, когото съдиха по-късно, след Девети септември. Петър Зяпков беше бивш литератор. Аз се бях сприятелил с него, на него носех материалите за цензуриране.

Когато му занесох ръкописа на „Извън времето“, той ми вика: „Божилов, откажи се от нея, ще те разстрелят!“ Аз я бях посветил на Кръстьо Белев — бях написал „На поета от „Изток“. Той тогава беше издал една книга „Изток“³⁴ за съветската страна. Моята поема завършваше така, много интересно, малко под Вапцарово влияние:

На тебе,

стихийна

и страшна

измамо (фашизма имам предвид),

на тебе,

усойнико,

плюя!

Ти днеска

си мощна

и стискаш гръкляна —

но правото кой ще убие...

И това

нека ми бъде награда

и горестна казън.

Нека —

от мечтите

ще пламне борбата

и в нея

ще пее

Ч

О

В

Е

К

А.

Това — ЧОВЕКА — е от Вапцаров влиянието. Но Зяпков я пусна...

С него и с тогавашният комендант на Варна полковник Панайотов имах много интересна история. Бяха ми пратили от София ръкописа на сборника „Антиена“.³⁵ Аз исках да го дам да мине през цензурата, подготвям Зяпков за това. Той ми казва: „Давай го, че аз ще излизам в отпуск!“

„Че кой ще го цензурира тогава?“

„Ще го цензурира оня тъп човек, който нищо не разбира — полицейският комендант“ — отговаря Зяпков.

Аз обаче си разсъждавам, че е по-добре да го цензурира Панайотов. Нарочно изчаках Зяпков да излезе в отпуск. Той два пъти ми вика: „Няма ли да даваш твоя сборник?“ Аз го имам готов, но не го давам, защото знам, че той разбира много, познава всичките участващи в сборника.

И взех, че махнах имената: на Тодор Павлов от уводната статия, на Кръстьо Белев, на Людмил Стоянов — на него му беше забранено да пише. Там имаше статия, както знаеш, от Алексей Толстой, един от най-видните съветски творци, тогава председател на Съюза на съветските писатели, озаглавена „Към младите писатели“. Аз им махнах имената, дадох ръкописа на Панайотов, оня не разбира нищо, разписа го. Три-четири дена след като излезе сборникът, получавам призовка да се явя при полицейския комендант. Аз мислех първоначално, че ме викат заради един агент от полицейското коменданство, с когото работех.³⁶

Отивам в коменданството, при коменданта, виждам на бюрото му една телеграма, беше зад мастилнищата му — една мастилнища, чугунена, с орли. Тази телеграма е напечатана в сборника „Българската литература през ушите на цензурата“³⁷, издаден от Българската академия на науките. Последните два-три материала имат отношение и към мене, Публикувана е следната телеграма на някоя си Михайлова, завеждаща отдел „на Държавна сигурност: „Имаме сведения, че във връзка със засилването на цензурата в София Комунистическата партия търси да издава своите издания в провинцията. Тя се е насочила към няколко града, между които и към Варна, където има ме сведения, че лицето, което е определено за пълномощник на партията, е Божидар Божилов, живущ на улица „Славянска“ 1. Молим да уредите наблюдение над лицето с оглед да се установят неговите евентуални връзки с Централния комитет.“ Тази телеграма е дошла по повод излизането на „Антиена“, която

трябвало да се конфискува и да се види как е могло да се издаде такъв сборник с толкова автори комунисти, повечето от които — в концлагери.

Ангел Тодоров, който беше и тогава голям чешит, както и сега, ми праща едно писмо, което за жалост не можах да намеря, сигурно е изгубено. В него той ми пише: „Драги Божи-даре, как си? Аз съм много добре. Намирам се в концлагера „Гонда вода“.

Аз изтръпнах — писмото бях разтворил в киото, където бях отишъл. Гледам дебело писмо. Като го зачетох, викам си: „Този човек е луд.“ „Тук са — казва — Кръстьо Белев, Вен-ко Марковски, Тодор Павлов, поздравяват те.“

Очевидно, че контролата на лагера не го е чела, вероятно някой е изнесъл писмото и го е изпратил отвън. Чаках два-три дена като отговор на писмото да дойдат да ме приберат, и мен да ме пратят там, щом имам толкова „добри приятели“.

Та за сборника: „Какви са тези имена — викна комендан-тът, — аз никога не съм ги одобрявал?“ Отидох веднага от-среща в печатницата на Пъндъклийски, тя беше на две крачки, и взех материалите. Той гледа, чете — подписал ги! Всъщност аз после добавих имената и различни пасажки. А то няма как — той удрял печати на всяка страница. Пак вика: „Как може аз да не забележа!“ Викам: „Не знам, господин полковник. Аз също се почудих малко.“ „Като се почуди, защо не ми каза?“ „Ами как да ви кажа?“

„Кой ти ги даде?“

„Изпратиха ми ги авторите.“

„Кои автори?“

„Ето тези автори.“

„Кръстьо Белев ти ги изпрати от пазарджишкия затвор ли?“

„Ами изпратил ми го е, може би го е дал на някого.“

„Людмил Стоянов ти го е изпратил оттам, отгдето е интер-ниран ли?“ „Ангел Тодоров ти е изпратил стихотворение от лагера „Гонда вода“ ли?“

Викам: „Ами, изпратиха ги.“

Това беше принципът, той е стар принцип: „Никого не знам“, „никого не познавам“, „получих го по пощата“. „Аз — казвам — понеже съм дал адреса, искам да издавам сборник... аз много обичам литературата.“

„Обичаш литературата! — викна комендантът. — Ще ти дам аз една литература!“

— Тогава ли бе конфискуван сборникът?

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

— Малко по-късно. Ние разпратихме доста броеве по адресите още преди да са занесени първите бройки в библиотеката. Сложихме заглавието „Антенa“ нарочно, не само като символ, но и като технически термин. Върху бройките, които разпратихме, писахме „Антенa“ — технически сборник“.

— И самата корица дава известна възможност за такава заблуда.

— Да, означена като технически сборник, „Антенa“ можеше да се вземе за четиво, свързано с радиото.

Така работата потръгна. Вторият сборник беше почти готов, но не позволиха да излезе.

В „Завой“ съм писал за книгата на Иван Мартинов „Богородинския панаир“.

— Предлагам ти за участието ти в „Завой“ и в други издания да разговаряме в следващите разговори.

— Добре, добре, приемам.

Л

дар
ния
изя
кол
де

фс
по
ла
д
и
р
п
т

тер
проси

Слънчев мартенски следобед. Според уговорката по телефона срещаме се с Божидар в редакцията на „Пулс“. Току-що е приключила „летучката“. От стаята му излизат оживени членове на редколегията, Божидар разговаря по телефона. Оживлението идва и от предстоящото му двудневно пътуване из Разградски окръг — четвъртък и петък ще бъде там по покана на културни дейци на окръга.

Любезно, с широка усмивка ме кани да вляза.

Преди да започнем разговора, му казвам, че отвън го чакат две млади момичета. Приема ги, разговаря с тях с интерес към повода за визитата — едната е преводачка от португалски, предлага участие в „Пулс“ с преводи от аржентински поети и с оригинални стихове. Води се твърде интересен разговор (интерес представлява казаното и разказаното от Божидар). Аз съм вътрешно неспокоен поради желанието ми разговорът ни да се състои, тъй като седмица преди това не можехме да разговаряме поради повреда в касетофона ми.

И така — към началото!

— Нека да поговорим по повод неотдавнашното ти пътуване до Москва като член на делегацията на Съюза на преводачите в България заедно с делегацията на Съюза на българските писатели. Известно е, че ти си посещавал Съветската страна и Москва много пъти. С какво ще остане в паметта ти сегашното посещение и дали то с нещо е по-различно от предишните ти гостувания в съветската столица?

— Наистина аз съм ходил много пъти в Москва. Даже по едно време живеях там като обикновен гражданин — бях женен за руския. При женитбата ми имаше следния интересен момент:

При сключването на брака ми в ЗАГС-а присъствува и Алексей Сурков, който тогава беше главен секретар на Съюза на съветските писатели. Свидетел ми беше Бойка Вапцарова.

По това време нейният съпруг работеше в българското посолство в Москва, а ние с Бойка сме стари приятели, още от живия Вапцаров се познаваме с нея.

При попълването на документите изведнъж Сурков се намеси, защото при сключването на брака можеше да си запазим поданството или двамата да вземем двойно поданство, или единият от съпрузите да приеме поданството на другия. И Сурков много настояваше да взема съветско поданство, като запазя и българското. Той каза: „Още утре ще дойдете при мене, ще получите една квартира на „Ломоносовски проспект“, където са писателските жилища“ (тогава те бяха най-новите писателски жилищни домове, намираха се зад Московския университет) и добави: „Аз съм сигурен, че ти само след една година ще почнеш да пишеш на руски и ще станеш един от най-добрите руски поети.“ Още повече че тогава бях превел сам на руски някои от моите стихотворения. Но това би било поразлично — писането на руски от мене, защото при собствения превод авторът вече сам си интерпретира собствената творба...

В първия момент аз доста се поколебах, момичето, за което се женех, т. е. бъдещата ми жена, тогава много настоя, изведнъж изпадна в голям възторг, нея я беше страх дали ще остана там да живея. А с това вече се решаваше и конфликтът с майка ѝ. Но аз изведнъж реших: бе как така ще си променяш поданството?! Затова казах: „Вижте какво, ще помислим, то не е толкова бърза работа.“

— Коя година бе този твой брак?

— Мисля, че беше 1958—1959 година. Мога да проверя, разбира се, но така ми се струва, защото 1956 година се запознах ме с бъдещата ми жена, след две години се ожених.

— Как се казваше тя?

Нина Михайловна Айба. Беше от абхазки род. Баща ѝ беше абхазец, майка ѝ — от руско-полски произход. Както ѝ казах още в началото на брака ни на смях, че Вертински в един своя песен има следния стих:

Полукровка ошибка опять.

В руския смесената кръв, т. е. смесените бракове си имат специфичното название — „полукровка“.

Та аз тогава се отказвах от предложението на Сурков. Но в Москва имам много познати, разбира се, вече не са толкова, колкото бяха преди години. Сега при гостуването ни бе направено с мене едно интервю, за моите връзки с Пастернак, с Ахматова. Аз се познавах с най-големите поети навремето.

Както ти казах, имах много познати. Преди, като вървях по улицата, някой ще извика: „Баждар“, някой ще се засмее, някой ще се пошегува. Но и сега хората там ме знаят. И сега там се поразвеселихме, аз направих няколко много хубави лица. Така на един от банкетите, точно не мога да си спомня как стана, Озеров³⁸ беше домакинт и той каза, че имало някакъв дуел между писатели. На единия му забранили да се дуелира, защото при сполучлив изстрел ще загубят писателя, но на другия му разрешили, понеже писатели като него имало повече, той не бил „уникат“, така да се каже. И аз викам: „Е, ако стане за вас такъв въпрос, сигурно ще ви разрешат, тъй като Озерови в Съюза на съветските писатели има няколко.

— Ти говориш за Виталий Озеров?

— Да, за Виталий, има и Лев Озеров, има няколко Озерови.

На другия ден като се видях с Георгий Марков,³⁹ той ми разказа, че се върнал вкъщи в много добро настроение. А той наскоро бе получил инфаркт. Срещата с нас бе първото заседание, на което присъствува след инфаркта — заседание на секретариата на Съюза на съветските писатели, с делегациите на Съюза на българските писатели и на Съюза на преводачите в България. И жена му го попитала: „От какво си така в таква добро настроение?“ Той казал: „Как няма да съм в добро настроение, когато до мене по време на заседанието беше Баждар и той тихичко ме забавляваше, разказа няколко лица, направи няколко много хубави експромта в момента.“ Жена му казала: „Щом е толкова весел този човек, защо не го вземете на работа в Съюза на съветските писатели? По съвместителство...“

Това заседание в Москва беше много важно за нашето бъдещо сътрудничество. Георгий Марков го нарече историческо за отношенията между двете литератури, между двете култури. Беше проведен задружен, откровен, братски разговор по проблемите, които интересуват двете страни. Но, разбира се, разговорите не винаги интересуват двете страни. Но, разбира се, разговорите не винаги завършваха само на заседанията, а те продължаваха и по гости, където ходехме. Така беше с Лев Ошанин: жената на Вознесенски ми се беше обадила, че ми осигурили билети за рекоперата, която Вознесенски е написал и която се дава в Театъра на комсомола.⁴⁰ Аз много исках да я видя. Но като свърши заседанието, мене ме чакаше мойт стар приятел Лев Ошанин. Казах, че отивам на театър, обаче той каза „Нищо подобно“, хвана ме под ръка, насила ме грабна и ме заведе с такси в Переделкино. Там в неговата дача прекарахме вечерта. Така можах да видя един театър по-малко, въ-

преки че ме интересувахе да видя една модерна, интересна постановка на моя стар приятел Вознесенски.

— И все пак ми се иска да кажеш с какво бе по-различен сегашният ти престой в Москва от предишните ти посещения.

— По-различен не може да се каже. Това беше кратък престой от шест дни. Нашата делегация от Съюза на преводачите остана най-дълго, защото Любомир Левчев бързахе и си замина по-рано — той стоя само три дни, другите си заминаха на петия ден, а ние — на шестия. Аз можах да видя три пиеси, от които последната — по Шукшин. Страшна пиеса. Проблемите които могат да поставят големите нации...

— Пиесата по негови разкази ли е?

— По негов разказ, той сам си е направил драматизацията. Аз дори не знаех, че ще гледам тази пиеса, тъй като имало промяна в програмата. И когато започна, гледам на сцената крепати и казвам: „Аха, действието сигурно ще се развива в болница или в хотел.“ А една позната, която беше до мене, ми казва: „Не в болница, а в изтрезвител.“ В хода на представлението се получава една мистификация: на сцената звучи гласът на режисьора, който говори, че автора го няма, че водили разговори по телефона и че той не можал да си довърши пиесата, тя нямала завършек, той се колебаел какъв край да ѝ даде. И аз се обръщам към седящите до мене и питам: „Кой е авторът на пиесата?“ При което всички удивени ме поглеждат и казват: „Как кой — ами Шукшин!“

Освен тази гледах още две пиеси: „Кафедра“ и творбата „Молва“ на Афанасий Салински — секретар на Съюза на съветските писатели и главен редактор на списание „Театр“. В момента много се интересувам от театър. Както знаеш, наскоро завърших пиесата си „Последната нощ“.

На премиерата на „Молва“ бяхме заедно със Салински, седяхме един до друг. Той ми отдели голямо внимание, чакаше ме преди премиерата, осигури ми билети, защото в последния момент вече не можеха да се намерят.

Та на прощалиния обяд аз не искам да пия. Домакините изненадани питат: „Как не искаш да пиеш? Тогава какъв ще бъде този обяд?“ А аз казвам: „Как да пия, като снощи гледах пиесата на изтрезвителя?“ Те викат: „А, не се безпокой — ние сме я гледали няколко пъти и въпреки това си пием.“

По повод на тази пиеса си мислех: много смело са поставени големи въпроси. В България това, което направи навремето Алеко Константинов с бичуването на байгановщината, трудно

би могло сега да се появи. Биха се появили възражения: „Национално достойнство“ и т. н. В това отношение по-големите народи не са така чувствителни към тези въпроси. Достойнството си е достойнство! Да кажем сега, в кой български театър биха могли да се дадат пиеси от рода на Шекспировите, в които той е окарикурирал кралете, английската история?...

.....

— Моята идея е да се върнем в ранния период от биографията ти — твоите ученически години във Варна. И най-напред: кога си се научил да четеш?

— Не си спомням кога съм се научил да чета, но си имам вкъщи запазени първите тетрадки, в които съм започнал да пиша стихове. Това е било някъде много рано, бил съм в отделенията. Сред ранните ми стихотворения, които съм написал, е стихотворението по повод смъртта на дядо ми Ангел.

— Кой ти беше първият учител?

— Първо отделение учих в Харманли, второ — във Варна, в училището „Свети Климент Охридски“.

Учителката ми в първо отделение се казваше, ако се не лъжа, Цвета Иванова. Тя дълги години след това ми се обаждаше, пенеше ме, радваше се, че нейният ученик пише. Тя обичаше литературата. От нея имам много смътни впечатления.

Учител по литература в гимназията ми стана Карагьозов, много интересен човек, който веднага ме направи библиотекар на класа. Той ни беше и класен наставник. Даде ми библиотеката, която беше в два шкафа. Аз ги отварях, раздавах книги и, разбира се, прочетох цялата библиотека. Винаги ще си спомням за този човек с много голяма благодарност. Беше с една козя брадичка, по външен вид малко приличаше на писателя Г. П. Стаматов. Много културен, много начетен човек. Бил е с големи амбиции, но после се е загубил в провинцията по онова време — бедност, учителство... Гледаше с голяма радост на младите хора. Беше един от онези, които най-много ме насърчаваха.

Когато бях в последния клас на гимназията, много ме поощряваше и обичаше един учител-художник Граматиков, който сега е тук, в София. Беше ми класен наставник. Сега е доста стар — 85—90 години. Живее близо до Съюза на писателите, някъде на улица „Стефан Караджа“. Много искаше да почна да рисувам. Рисувах доста хубаво и той искаше да ме запази на тази тема, да следвам в Художествената академия. Тази наклонност имам от майка ми. Сега моята голяма дъщеря

ря много се увлича по рисуването, изглежда, че това е по наследство.

Мене ми се струва, че живописца по талант, по даденост е много близка до писателството, до поезията, до белетристиката.

— Как се казваше гимназията ви?

— „Фердинанд I“. Учителка по химия, както вече ти казах, ми беше моята леля Мария Цветанова. Независимо че ми беше леля, аз си позволявах и с нея да си правя шегни. Спомням си следния случай:

Тя ни преподаваше и по противогазова отбрана. Войната наближаваше, както и сега може би... наближава. В училище тя ни показва гумен костюм и как трябва да се ползува той. Извиква един от съучениците ни — голям гимнастик и активен легионер, иначе със симпатична външност. Този наш съученик се отзова на въпроса й кой ще облече костюма. Той трябваше да демонстрира как свободно се действа с него. Помагайки много усърдно в обличането, аз, незабележимо за другите, затворих крачето на кислорода. Съученикът ни направи няколко крачки, Цветанова му вика „Вдигни ръцете“, той обаче не прави нищо. Тя му вика: „Я не се преструвай!“ и току изведнъж той падна на земята, при големия възторг на целия клас. Учителката извика: „Кой затвори крачето? Да не си ти?“ — ме пита. Аз съвсем невинно отрекох...

Друг учител беше Йосифов — по география, млад учител тогава. Само десетина години по-късно в редакцията на „Литературен фронт“, където работех, дойде една ученичка и каза, че нейният баща е мой учител по география и че тя пише стихове. Това бе бъдещата поетеса Екатерина Йосифова. Отнесох се към нея с внимание. Впрочем винаги когато съм работил с поети, имам навика, като прочета два реда от написаното, вече да си представя, да ми е ясно какво представлява авторът. При нея веднага разбрах, че това е талантилива поетеса.

Така съм разбрал още от първите стихове Ваня Петкова, Любомир Левчев, Башев... Прочитам първия ред — и си определям мнението, създавам си впечатление за автора.

— Разкажи за другия си учител — Желев.

— Да, той ми беше учител по гимнастика в гимназията. Бил е ротен командир на Димчо Дебелянов и ни разказваше много пъти за това, гордееше се с този факт, въпреки че учениците го подиграваха и казваха: „Абе той е виновен да загине Дебелянов, той го е пратил в боя вместо самият да отиде и да води ротата. Какво толкова се хвали?“

— Може би има известна доза истина в това.

— Може би. Но той се хвалеше, разказвал ни е тази история няколко пъти. Аз, ако се не лъжа, съм го писал това някъде.

— В очерка си за Димчо Дебелянов.⁴¹ Все пак тези твърдения са оспорими.

— Той бе интересен човек. След фронта е станал авиатор. Но паднал със самолета си и дори казваше: „Аз паднах и затова станах учител по гимнастика.“ На челото си имаше една голяма рязка — следа от падането. Когато трябваше да скачаме и ние не можехме, той се нервираше и викаше: „Как да не можете да скачате, я ме вижте мене, аз съм възрастен и пак мога да скачам“, а учениците викаха: „Ама ние не сме падали от самолет, господин Желев.“

При едно от отиванията ми във Варна го срещнах. Той живееше тогава в къщата на леля ми Веселина доктор Ганчева, на улица „Иван Драсов“ 10. И ми казва: „Ей, ти не можа да възприемеш от мене спорта.“ „А, възприех го, как да не съм го възприел — отговорих, — нали и аз паднах със самолет.“ Тогава бях паднал със самолета на връщане от Куба. Той ме пита: „Къде падна?“ и аз му разказах. Той вика: „А, друго е на фронта да паднеш, друго е — с граждански самолет.“ „Е — викам, — вашият самолет като падна, колко души убити имаше?“ „Само наблюдателят“ — ми отговаря. „А в нашия загинаха 28 души.“

— Как се случи това падане?

— На връщане от Куба.

— В коя година?

— В петата година от революцията на Куба.

— Значи през 1964 година, тъй като Фидел Кастро състави правителството през февруари 1959 година.

— Да, в 1964 година. Тогава се запознах с Фидел Кастро и взех от него едно интервю за поезията, което беше напечатано в „Литературен фронт“ със снимката му.⁴² Доколкото зная, това е единственият негов разговор в онези години върху поезията.

— Как по-конкретно стана запознанството ти с него?

— Като член на официалната делегация престоях десетина дни в Хавана и делегацията тръгна да обикаля Куба. Пристигнахме в първия окръжен град Санта Клара. Посрещнаха ни от окръжния комитет, разведоха ни из града, разгледахме, доколкото си спомням, фабрика за юта. Аз разбрах, че цялото пътуване из Куба ще бъде в един официален порядък — нещо, което не ми е нужно. Затова отидох при един много разбран кубинец, който придружаваше делегацията, и му казах: „Вижте

какво, аз искам да се върна в Хавана.“ Той казва: „Не искате ли да видите Куба?“ Казах му: „Сега не. Предпочитам да имам малко впечатления, но да са по-ярки. Хавана ми е много интересна, там имам вече познати някои поети. Нека да се върна в столицата.“

Той се отнесе с разбиране към молбата ми и ми казва: „Добре. Утре ви давам една кола да се върнете.“

Но изглежда, че както във всяка малка държава докладват на своя ръководител всички по-важни неща, така и на Фидел Кастро ще да му е станало известно, че в Куба има българска делегация и че един член от нея не поискал да разгледа страната и пожелал да се върне в Хавана. И той поискал да ме види, за което се обадили в посолството ни. Оказва се, че той ме кани в своята резиденция — в средата на една лагуна, в един „наколни жилища“. Мястото е много удобно за охрана, защото половин час се пътува с моторна лодка от брега. По крайбрежието бяха разположени противосамолетни оръдия и никой не можеше да се доближи дотам. Тия „наколни жилища“ са известни, оказа се, че това било някакъв курорт.⁴³

Като отидохме там, Фидел Кастро веднага ме прие. Той се държа съвсем непринудено, без никакво чувство за големство.

Пита ме: „Защо не поискате да разгледате Куба?“

А в легацията ни се бяха разтревожили — бяха дали военния аташе да ме придружава, — защото малко необичайно бе това пожелание на Фидел да се види с такъв гост — без ранг, и не само това, но и да го покани да живее два-три дни в резиденцията.

Викам: „Аз съм поет и официалните работи на мене ми тежат.“

Той казва: „Разбирам те, те и на мене ми тежат много.“

По време на този престой Фидел Кастро ми даде интервюто, за което казах. В него той сподели много интересни мисли. Там беше казал, че любимата му книга е „Ад“ от Данте, който обичал да чете на италиански. Испанският и италианският език са близки, но Фидел каза, че свободно чете италиански, въпреки че говорел лошо. Смятал Данте за велик писател. Той казваше:

— Ние, испански говорещите, имаме велик белетрист — Сервантес. Но велик поет имат италианците: това е Данте.

От Фидел Кастро имам чудесни впечатления. Весел човек е.

След няколко години у нас беше дошъл Раул Кастро. По-неже бях разказвал за престоя си в Куба и бе известно, че се

познавам и с него, разказвал бях това и на Венелин Коцев⁴⁴ — ме поканиха на вечеря с него в „Балкан“.

Ние чакаме Раул. След като дойде другарят Тодор Живков, бяха представени присъстващите: председател на Министерския съвет, член на Политбюро и така — всички. Най-накрая съм застанал аз. Другарят Живков казва: „Поетът Божидар Божилов.“ И докато с всички други Раул Кастро се ръкува, към мене той се хвърли и почна да ме целува, радвайки се, че ме вижда.

Така че с фамилията Кастро съм добър познат — се смее Божидар, — имам много хубави впечатления от тях. Раул казва, че Фидел понякога си спомнял за шегите, които правех там. Фидел е също с много силно чувство за хумор.

— Само Фидел ли?

— Да, Раул не. Фидел се смее много, чистосърдечно се смее. Тогава в разговора ни с него Фидел искаше да му разкажа за българската поезия.

Но да се върнем към пътуването със самолета. Защо не е хубаво човек предварително да си мисли някои работи: още на отиване аз си помислих в самолета: „Защо не ни раздадоха жилетките, които съм чувал, че дават при полет над океана и не ни казаха нищо по този въпрос.“ На отиване самолетът беше чешки — излетя от Прага, а на връщане — кубински. Наближавахме Нюфаундленд, където на летището „Гандър“ трябваше да кацнем, за да се зареди самолетът с гориво, преди да полетим към океана. Тогава още ги нямаше директните пресичания на океана. Казаха ни обаче, че самолетът ще бъде принуден да направи аварийно кацане на летището. Това бе съобщено предварително, един час по-рано. В самолета настана ад. Някои почнаха да пеят религиозни химни, да се молят, настана суматоха. Самолетът цял час летя, докато свърши горивото, за да направи приземяването. След това съобщиха, че летището „Гандър“ не ни приема и че ще трябва да се прави приземяване извън него. Тогава моят съсед, който до това време мълчеше, заговори. Оказа се, че е председател на Съюза на югославските композитори и че с него сме били в един хотел. Той извади една бутилка „Бакарди“, която си бил купил на летището. Изпихме я двамата на един дъх — по половин бутилка коняк. Това ни подействува като упойка, стана ни много леко изведнъж и зачакахме. Беше ни много приятно, защото да изпиеш половин бутилка „Бакарди“, то веднага те удря... Най-после самолетът кацна върху снега, но пилотът прави грешка със спускането на колесника, поради което колесникът се вби

вътре в самолета и всички, които бяха над шасито в центъра на самолета — 28 души — бяха убити. След това живяхме десет дена в столицата на щата Халифакс. Дойде нов самолет и ни отведе в Европа. Мене по това време никой не ме очакваше, няхах семейни задължения, така че никой не се разтревожи от закъснението. На майка си не съобщавах кога ще се връщам.

Последното кошмарно преживяване във връзка с тази история беше, когато дойде новият самолет и се качихме в него. Тогава разбрахме, че тъй като повечето от убитите при катастрофата са били европейци, те трябвало да бъдат превозени в ковчезите с нас. Не можеха да ги поберат в багажниците на самолета, а ги сложиха на пътеките между пътниците. Зловещите истории на Едгар Алан По винаги могат да имат своя аналогия...

И аз, разказвайки на Желев за това преживяние, се съгласих, че е бил подложен на сериозна опасност, защото да летиш тогава с тези самолетчета „Блерио“ е било страшен риск. Те падаха от само себе си, а камо ли да ги обстрелват. „Моят наблюдател — казваше той — беше убит очевидно още във въздуха. Аз паднах върху едно дърво, с което съм намалил удара.“ Самолетите тогава нито са летели високо, нито са разнавяли някаква голяма скорост. Той много хубаво се изрази: „Тогава падането със самолет много не се различаваше от падането с мотоциклет.“

— А не го ли предизвиквахте да ви разказва за Дебелянов?
— Разказваше няколко пъти за смъртта на поета. Той малко го е познавал, но разбрал, че пише, и после се позанимел с това. Дебелянов е трябвало да замине в отпуск, но се отказал. При атаката Дебелянов повел ротата. Той смята, че поетът е пушел в момента.

— Това пишат мнозина автори за края на Дебелянов.
— Да, Желев мислеше, че огънчето на цигарата е привлякло куршумите на противника. Дебелянов е лежал, ранен в стомаха... Но Желев нямаше какво особено да каже... Той е бил капитан, Дебелянов — подпоручик, два чина са ги делили... Това, което ние, учениците, го питахме, бе, защо той не е повел войниците, а е оставил това на Димчо Дебелянов.

Години по-късно Желев разбира и оценява кой е бил всъщност Дебелянов, след като излизат неговите книги. „Аз не му обърнах особено внимание. Война беше, бяхме на най-лошия сектор на фронта. Срещу нас бяха французи, много добре въоръжени.“ Желев казваше, че според него източните народи по

начало не са добри войници. „Бе, негър някакъв на фронта, само гдето е минал през френската казарма и станал добър войник.“ За французите казваше: „Ял съм им попарата — те са много добри войници.“ Затова в началото на Втората световна война се учудваше как германците лесно превзеха Франция. „Това е станало само чрез предателство. Аз знам французите, те са много добри войници.“ Немците заобиколиха линията „Мажино“ и му паднаха в очите, тъй като не отишли на истински бой, а победили с подлост.

— Тези думи Желев пред вас спокойно ли ги казваше?

— Да, спокойно, той не беше страхлив човек.

Не беше страхлив и нашият ремсов ръководител в клас...

— Борис Боровишки ли имаш предвид?

— Да, Борис, той е жив. Той също така смело спореше с legionerите и с учителите фашисти в клас и с директора.

— Имаште ли във вашата гимназия много legioneri?

— Най-силният legioner беше в нашата гимназия. Тук бяха ръководителите на legionera във Варна. В нашия клас имаше седем-осем ремсисти, от които двама-трима загинаха като герои.

— Тогава или по-късно?

— Някои по това време, някои по-късно: Здравко Бомбов например загина още тогава.⁴⁵

— Твой съученик ли беше?

— Мой съученик. Полицията го загражда в едно лозе, той се сражава и с последния си куршум се самоубива.

Цонко Николов Цонков загина, като един от най-видните партизански ръководители на оня край, а един от партизанските ръководители, мой съученик — ние седяхме с него на един чин — и мой съремсест е сегашният заместник-министър на народната отбрана адмирал Иван Добрев. Той е с две години по-възрастен от мене, но е прекъсвал ученето си, доколкото знам — по болест.

— Боровишки във вашия клас ли беше?

— В нашия, беше и ремсов секретар. Той се държеше изключително храбро, бе с особено мнение. Но е и един от онези типове хора, който си задържа особеното мнение и след победата.

— В какъв смисъл?

— Той нищо не харесваше в буржоазния режим. И се оказа, че малко харесва и след това — след Девети септември. Има такива хора...

— Ти водеше ли се тогава организиран член на РМС?

— Да, водех се. Това писмено го е удостоверил Боровишки, понеже, както ти казах, бе ремсов секретар.

Той е роднина на журналиста Асен Георгиев.

— На стария партиен журналист Асен Георгиев?

— На него. И след Девети септември двамата с бай Асен често пъти давахме сведения за него, вместо Боровишки да дава за нас. Него често го уволняваха. Има едни хора, като един наш поет — нека не му споменавам името, — които обичат винаги да бъдат нещо в контра... Но Боровишки беше в яростна контра на фашизма. Аз съм умирах от страх за него. Фашистите можеха някъде да го убият. Той ми е бил винаги много симпатичен и не искам нищо лошо да кажа за него. Това, което съм казал, трябва много внимателно да се преценява.

— Ти го споменаваши в интервюто си с Рангел Златков, отпечатано в „Народна армия“.⁴⁶

— В оняя години дадохме указание по черните дъски в мъжката, девическата гимназия и Търговската академия да се напише: „Димитров иде.“

— Какъв смисъл бе вложен в тези думи?

— Искаше се да се каже, че червените идат, комунистите идат. Въпреки че много сполучлив ефект не се постигна. „Ние трябва да изтъкваме името на нашия вожд“ — казваше Нивянин. И не е случайно, че Нивянин беше единственият поет, който написа стихотворение за Димитров в Балкана.⁴⁷ Като видях това стихотворение след победата, си спомних за неговата отдавнашна любов към Димитров. След Девети септември бяха създадени много творби за великия българин. Аз през 1945 година написах своето стихотворение „Димитров“ — връзката ми с тази тема идва от предишните години...

— За кои свои съученици от гимназията си спомняш?

— Имаше един Я. Я. — този, който падна с противогазовият апарат. Той беше ръководител на легиона в нашия клас. Какво стана с него след Девети септември, не знам, но знам, че на 7 септември легионерите организираха демонстрация, маршируваха по улиците на Варна, пееха патриотарски песни и искаха да вдигат хората „за защита на България“. Знам, че той водеше демонстрацията. Бяха малко хора — 30—40 души, но минаха по главните улици, вдигайки лозунги. Това беше малко странна проява.

Той живееше до църквата „Свети Никола“, но какво е ста-

нало след това с него — не знам. Спомням си името му, понеже му викаха „Янко музикантът“, по Сенкевич.

— Нещо за други твои съученици?

— По-важното е да кажа, че ученичеството ми се преплете с моето редакторство на вестниците и с ремсовата работа, поради което от ученичеството много работи не си спомням. Някак си самото ученичество отива на по-заден план.

Сред учителите, които си спомням, беше Атанасов — учител по математика, гимнастика и руски език. При него съм взимал частни уроци по математика. Той беше много голям „звяр“. Живееше до сегашната библиотека и близо до къщата, където съм се родил на улица „Съборна“, на гърба на девическата гимназия.

С него имам следните два хубави анекдота:

Като преподавател по руски език той ни караше да учим наизуст биографиите на руските писатели. Аз научих, разбира се, първата биография — на Пушкин. И досега си спомням началото. „Пушкин родился в Москве. Его бабушка была помещицей.“ Така почваше биографията. Аз забелязах, че той иска да говориш нещо, но не те слуша какво му говориш. Цяла година класът чакаше кога Атанасов ще разбере измамата, защото когато ми кажеше „Кажи ми биографията на Лермонтов“, аз започвах: „Лермонтов родился в Москве. Его бабушка была помещицей.“

— Добре — каза той. — Сега кажи биографията на Чехов!

— Чехов родился в Москве. Его бабушка была помещицей. И всички чакаха кога най-сетне той ще ме хване. Но той не ме хвана. Накрая, на абитуриентския банкет, когато се бяхме събрали в ресторант „Грозд“, аз му казах: „Аз ви лъгах през всичкото време.“ А той ми каза: „И ти какво си мислиш, че аз не разбирах това? Аз разбирах, но чаках да видя кога сам ще се уплашиш или кога ще дойде някой да те предаде. Аз чувах... чувах, че всички са се родили „в Москве“, че „его бабушка была помещицей“. Това, че ти живееше под страха да бъдеш открит, беше по-голямото наказание, отколкото аз да те наказвам.“

Вторият номер, който ни направи, бе: каза ни, че ще имаме диктовка и превод на „Герой нашего времени“ от Лермонтов. Той диктува, а аз съм си взел книжката „Герой на нашето време“, издание на „Игнатов“.⁴⁸ Преписах от там превода и дадох на другите от редицата да препишат. Следващия път Атанасов идва и казва: „А тази цялата редица има двойки, защото са

преписали. Да не мислите, че не зная, че някой може да намери книжката на „Игнатов“ и да препише. Аз съм пропуснал едно изречение, а всички от тази редица са го превели, всички така „добре“ знаят Лермонтов, че автоматично са го превели...“

Та такъв чешит беше Атанасов. Той обаче ми създаде голяма любов към руската литература, въпреки че не учех биографиите на писателите. Беше много строг, караше ни да учим стихотворенията наизуст. Разбира се, тях аз учех. Но той искаше да знаем наизуст целия изучаван материал по руски.

Атанасов гонеше учениците по кината от забранени филми, много държеше вечер по улиците да бъдем в униформа, не даваше ученик да ходи цивилен. Той ни познаваше и следеше за това.

Във Варна имаше едно крайно кино на улица „Владислав“, където сега се влиза в града, където е търговската улица. Казваше се кино „България“, бе западнало, често даваше каубойски филми. Понякога в тъмното се разнасяше вик: „Атанасов!“ и веднага всички изчезваха кой както свари. Често пъти някой си правеха номера като извикат „Атанасов“; киното се опразни, пък то се окаже, че него изобщо го е нямало. Той, както ти казах, преподаваше и математика, гимнастика също. Преди матурата ходих при него да вземам частни уроци, защото не бях освободен и трябваше да държа матура по математика. Винаги съм бил слаб ученик по този предмет.

След Девети септември, когато исках да следвам право, взех допълнителен изпит по латински, понеже бях завършил реална гимназия.

Немски ни преподаваше една бабичка учителка, която беше толкова добра, че не ни караше истински да учим немския, за което дълбоко съжалявам. След това го учих, но... учениците никога не разбират, че ученето не е никакво наказание.

Никога като ученик не съм мислил, че пиша по-хубаво от другите, че правя по-хубаво домашните. Карагьозов, за когото споменах, ме ценеше, но аз, въпреки че вече печатах стихотворения, въпреки че работех като редактор на вестник, не си въобразявах кой знае какво.

В „Завой“ направих една грешка, която щеше много да ми струва. Цензорът Петър Зяпков много се зарадва от удалия му се случай: бях дал във вестника направо да се напечата един некролог така, както съм го получил — с начало „Другарска жалейка“. (Тогави некролозите не се даваха за цензуриране.)

И Зяпков ме вика: „Бе какви са тези „другарски жалейки“

във вашия вестник? Да е тука Червената армия — още не е тука!“ Та главната ми борба беше със Зяпков.

Начина си на работа с цензурата аз приложих още един път.

Когато дойдох в София, Александър Геров много се страхувахе да даде на цензурата първата си книга „Ние хората“, въпреки че там беше Ц. и се познавахме с него. Геров искаше Радой Ралин да му я занесе. Радой се грижеше въобще за издаването, за печатницата. Махнахме някои пасажии от сборката, като казах на Геров, че това вече съм го правил във Варна и съм свикнал, махнахме думите, които той смяташе, че ще попречат за одобряването на стихотворенията, смених ги с други. След като Ц. ми върна ръкописа подпечатан, аз върнах думите. И така стихотворенията излязоха със своя колорит. Бях свикнал с тези манипулации с цензурата, с печатници, всичко това ми беше ясно, познато. . .

— Както вече каза, в последните класове на гимназията ти се занимаваш и с редакторска работа. Как стана запознаването ти с Иван Недков-Нивянин?

— Понеже аз вече редактирах младежката страница на „Завой“, с идването си във Варна той ме потърси. Знаел ме е, понеже е получавал вестника и са му казали, че аз съм уредникът. Много съм благодарен на Иван Нивянин, че ме вкара в движението, да бъда днес това, което съм.

Във Варна с него ходихме и гледахме мострената изложба, в която имаше съветски павилион. Там бяха портретите на Сталин, на Молотов, имаше едни големи фотоси, показващи просторни поля. И Иван казваше: „Това са моите колхозни ниви.“ Затова често повтаряше: „Аз съм Нивянин.“ Той обичаше селото.

— Мисля, че днес добре разговаряхме.

— Нека с това да приключим.

Божидар бързаше за театър.

— Днес бих ти предложил да поговорим по някои актуални литературни въпроси. Аз не изпратих до „Пулс“ едно писмо, което ви бях написал по повод водената дискусия по страниците на вестника, посветена на поезията. В предпоследния брой на вестника вие публикувахте читателски писма, които обаче са били подложени на твърде зорка селекция — всички писма подкрепяха тезата на статията, предизвикала дискусията — „Спомен ли са ярките поети?“ от Михаил Василев.⁴⁹

Писмото ми е от тези, които биха останали непубликувани.

— Защо мислиш, че то би останало непубликувано?

— Защото в него изразявам несъгласието си с позицията на редакцията, която, поне досега от впечатленията, които имам, приема становищата на Михаил Василев, въпреки основателните контрааргументи срещу тях. Учудва ме, че главният редактор споделя възгледа, че „ярките поети са спомен“!

— Нищо подобно!

— Как тогава да си обясним твърдението, че стиховете на един от най-изявените съвременни български поети от средното поколение, писани в началото на петдесетте години, го правели „поет на знамената, които шумят“, рязко противопоставяйки ги на по-сетнешния път на неговото развитие?

— За Павел Матев ли става дума?

— Да, за него.⁵⁰

— Виж какво. Това е едно спорно мнение на един критик и никой не трябва да смята, че главният редактор и редакцията го споделят. Нашето становище е, че трябва да се спори, трябва да се говори, че един литературен живот не може да има нормално развитие без абсолютно свободна творческа размяна на мнения. Ние все още робуваме на практиката, на разбирането — едно мнение, едно становище искаме да го правим общо-валидно. А в случая става дума за частно мнение: така смята в момента критикът Михаил Василев. В никакъв случай това не трябва да бъде идентифицирано със становището на редакцията. Аз вече казах на едно място, че не споделям неговото

мнение. Но това мнение беше хубав повод да се поведе дискусия.

— Имам предвид книгите ти от петдесетте години, развитието ти по-нататък като поет до последните ти стихосбирки — „Американска тетрадка“, „Кентски шестстишия“, та и сборника „Любовна лирика“ въпреки ретроспективно-антологичния му характер. Приложен такъв подход към собствения ти творчески път, това би означавало да те върнат във фаза на развитие, на която, струва ми се, ти не гледаш с възторжени очи?

— Това становище на Михаил Василев никога не съм свързвал с моето развитие, нито с развитието на поетите от моето поколение. Това е, както вече казах, едно негово мнение в момента. А и не трябва да се счита, че самите мнения на хората не се променят. Те се променят. Интересно мнение, остро мнение, защо да не се каже!

— Възщност ти в изказването си на тазгодишната априлска дискусия, отпечатано по-после и в „Пулс“, изясняваш становището си.⁵¹ Направи ми впечатление мнението ти, изразено на дискусията, че „ако сме недоволни от цялостния литературен процес, ще бъдем недоволни и от критиката“. Смяташ ли, че развоят на литературната критика е в правопропорционална зависимост с развитието на литературния процес въобще?

— Да, дълбоко съм убеден в това. Литературният живот е един сложен, но взаимно обусловен организъм. Никога не може да има голяма критика, ако няма големи произведения. Цялата история на литературата ни показва обусловеността на литературния процес. При бурен, интересен литературен живот има големи произведения и интересна литературна критика.

— Въпреки че е възможно да се появят големи литературни произведения и без да има голяма литературна критика.

— Разбира се, възможно е, но според мене това е изключение.

— Не зная как са реагирали в другите творчески съюзи на изказването ти, че „в областта на музиката, изобразителното изкуство, театъра, киното, архитектурата и др. дори дребна забележка за слабости е рядкост, да не говорим, че там и не мислят за дискусии“.

— Ами че ето в киното например сега раздвижването се получи откънцка,⁵² а самата кинокритика не реагираше на някои явления...

— Сега бих желал по-обстойно да поговорим за твоето участие във вестник „Завой“.

— „Завой“ беше един вестник, който излизаше, преди ние да се присъединим към него. Издаваше го Стоян Дичев, който по това време и по-късно, и след Девети септември работеше като главен счетоводител в корабостроителния завод — много симпатичен човек, който, виждайки, че вестникът трудно набира тираж, се насочи към Иван Недков-Нивянин, към мене — не знаейки кои са му казали за нас.⁵³

Той предложи да започнем да уреждаме младежка страница. Явно, че знаеше с какво сме свързани — с партията. Трябваше да привлечем млади поети, прогресивни писатели, и да издаваме младежка страница. Приехме това предложение. Преди това в един друг варненски вестник „Черно море“ поетът Станислав Вихров уреждаше литературна страница, когато идваше лятно време във Варна. Както вече казах, в онези години в града излизаха три ежедневника: „Варненска поща“, „Варненски новини“ и „Черно море“ и този седмичен вестник за литература „Завой“ — издания, които са доста за един провинциален град като Варна.

Редакцията на „Завой“ беше към пристанището, в наклонената улица, мисля, че се казваше „Гургулят“. Стоян Дичев държеше там една стаичка, подобна на адвокатска кантора. Той ми направи това предложение, аз уредих първата страница, за която нарисовах и надписа „ЛИК“ — литература, изкуство, култура.⁵⁴ Тогава известно време се занимавах с рисуване. Дори корицата на сборника „Антенa“ аз съм я рисувал.

За жалост нямам всичките броеве на „Завой“. Трябва да се обърна към Народната библиотека да ми направят едно ксерокопие от тях. Ще трябва да си направя едно и от „Литературни новини“.

Във вестника сътрудничеа много широк кръг автори. Главното от София, но и от провинцията.

— Какви по-ярки спомени имаш от работата си в „Завой“?

— Когато работех в „Завой“, се случи следната история. Аз бях свързан и с ръководството на партийната организация на писателите, което се осъществяваше от Никола Ланков, Ангел Тодоров и Марко Марчевски. Чрез тях вербувахме сътрудници, те ги използвана да пишат в печата.

Марко Марчевски беше издал „Малка литературна енциклопедия“.⁵⁵ Той летуваше всяка година във Варна. Говореше за Съветския съюз, аз знаех, че е живял там. Та той ми казва, че трябва да се напише една остра бележка срещу Пантелей Матеев,⁵⁶ че Матеев иска да преминава в „Златорог“. Аз написах тази бележка, подписах я с псевдонима „Ахил“.⁵⁷ На нея ми

отговори с доста голяма статия, която поместихме в „Завой“, Тодор Павлов.⁵⁸ Както виждаш, дискуссионният момент още тогава съществуваше сред нас.

(Божидар се смее дяволито, доволен от ироничния намек в отговор на казаното в началото на разговора ни за дискусията в „Пулс“.)

Тодор Павлов пишеше, че това не е вярно, че Пантелей Матеев съвсем не смята да преминава към „Златорог“.

След Девети септември, когато се запознах с Тодор Павлов, преди това аз не го познавах, той много се учуди, че е полемизирал с едно момче — аз тогава бях едва 17-годишен ученик в гимназията. Но той ми беше пратил една от своите книги с хубав автограф, която после се изгуби някъде.

— Спомняш ли си коя беше книгата?

— Мисля, че беше за Христо Ботев.⁵⁹ Тя изчезна, както много други книги и работи. . .

— Този случай е много характерен, но ти действително ли само въз основа на указанията на Марко Марчевски написа тази бележка, или и по своя инициатива?

— Само по указанията. Марчевски ми каза: „Това трябва да се напише“ и аз го написах.

Във вестника сътрудничеха много хора — те са известни. Когато по-късно вече стана невъзможно повече да се сътрудничи в „Завой“, понеже беше се компрометирал доста в очите на цензурата, Дичев бе викан няколко пъти в цензурата по печата, в полицията, с предупреждение да прекъсне своите връзки с нас, ако иска вестикът му да не бъде спрял. Тогава ние решихме да преминем към един друг вестник, който започваше да излиза във Варна: „Литературни новини“.⁶⁰ Щеше да го издава Борис Чернев, който работеше в театъра, занимаваше се с програмите. Там той работи и след Девети септември.

Борис Чернев ни предложи това сътрудничество, ние го приехме. Издадохме три-четири броя. В един от броевете беше публикувано последното печатано приживе стихотворение на Вапцаров „Антени“,⁶¹ което той ни изпрати заедно с едно новогодишно литературно интервю за вестника.⁶² То обаче се загуби, защото ми беше иззето при един обиск от полицията. После не можа да се намери. Аз го търсих много след Девети септември по архивите на полицията във Варна, тук в София, но напразно. . .

— Ти говориш за интервю на Вапцаров или с Вапцаров?

— Новогодишно интервю на Вапцаров, в последната година малко преди арестуването му. Той бе арестуван през март 1942 година. Значи това е било за Новата 1942 година.

Интересното в това интервю беше, че Вапцаров разглеждаше книги на автори, излезли през изтеклата 1941 година. Затова е жалко, че то⁶³ (Бойка също си го спомня) се загуби. За него аз исках Вапцаров да ми прати една скица-портрет, която също да напечатаме във вестника. По този повод преди известно време писа в „Литературен фронт“ художникът Георги Павлов-Павлето. Вапцаров го помолва да му направи скицата, като му казва: „Ще ми направиш тази скица за вестника на Божидар Божилов във Варна.“ Аз си спомням, че Павлето беше запазил някои от скиците, които беше правил на Вапцаров, и ги публикува в „Литературен фронт“ заедно с бележка.⁶⁴

По-нататък обаче с „Литературни новини“ стана следната история. Викат Борис Чернев в полицията. Работата беше вече доста напреднала — това е краят на 1942 година или вече 43-а година. Казват му, че той трябва да преустанови връзките си с нас. Чернев не постъпи така, както направи Дичев, а веднага каза: „Повече не мога да сътруднича с вас.“ А ние бяхме записали много наши абонати. Стойко Данчев от Плевен си спомня следния случай за това време. Ние пращаме вестника да се разпространява чрез настоятели, какъвто беше и той. Него обаче го вземат войник, ако не се лъжа. Аз му пращам едно писмо, което му препращат до казармата. В писмото аз се обръщам към него с думите: „Драги другарю.“ Питам го какво става с разпространението на вестника и завършвам „С другарски поздрав“ и се подписвам. Писмото му донася големи неприятности, арестуват го, питат го какво значи това обръщение.

Вестникът се печаташе в две хиляди тираж.

— „Литературни новини“ или „Завой“?

— И „Завой“, и „Литературни новини“.

При преминаването ни в „Литературни новини“ „Завой“ спря. Наложил се на същите сътрудници и настоятели на „Завой“ да се изпраща сега вестникът. Просто се продължиха връзките, ние искахме това продължение. Но Борис Чернев каза: „Няма да мога по-нататък да сътруднича с вас.“ „Как няма да можеш? Ние поддържаме връзка с нашите хора.“

„Никакви ваши хора“ — отговаря той.

„Ние няма да пращаме вестника.“

„Не го пращайте, аз ще го пращам“ — упорствуваше той.

И тогава, за да не се учудват хората какво става с нас и вестника, аз дойдох в София да се посъветвам какво да правя. Тук ми препоръчаха да публикувам едно съобщение, че за в

бъдеше нямам нищо общо с „Литературни новини“. Аз го написах и това странно съобщение излезе в „Литературен глас“⁶⁵ и в „Заря“. Там пишех, че Божидар Божилов и досегашните сътрудници на вестника нямат повече нищо общо с „Литературни новини“, като по този начин искахме да кажем на нашите хора да не се учудват за новото направление на вестника. Борис Чернев и се разгневи и написа много остра бележка-отговор.⁶⁶ Аз повече не му говорех, много сътрудници се отделиха въобще от него.

Съобщението беше необходимо и поради това, че мнозина прашаха материалите си до мене, аз минавах за редактор във вестника — налагаше се да уведомям сътрудниците си.

След Девети септември Борис Чернев продължи да работи в театъра, но проявеното отношение към нас му беше като петно.

— Нали и Атанас Смирнов му пише писмо във връзка със случая?

— Да.

В статийката си Борис Чернев ме оплюваше, като казваше, че аз съм едно гимназистче, което нещо си въобразява, дава обявление, което никой не му иска...⁶⁷

— Докато излизаше, „Завой“ ползуваше ли се с авторитет сред читателите си?

— Да, ползуваше се, защото по това време нашите, т. е. левите литературни вестници и списания в София, бяха много ограничени. Затова вестникът имаше доста голямо влияние, особено сред младежта. И тук се четеше.

— По това време Стоян Дичев беше само редактор на вестника или упражняваше и друга професия?

— Той си беше счетоводител на корабостроителницата. Тя тогава се наричаше „Кораловаг“.

— Нали по-точно казано, по това време той е редактор-стопанин, а редактор на вестника е доктор Кирил Йорданов.

— Да, така бе.

— Направи ми впечатление, че в брой 14 на вестника и след това в още един-два броя д-р Йорданов уведомява читателите и абонатите на вестника, че той само редактира вестника и че „няма нищо общо със стопанисването и издателството на вестника“.

Спомняш ли си, дали повод за това изявление са някакви търкания между Дичев и д-р Йорданов?

— Не, не си спомням, възможно е да е имало такова нещо.

Може това да е било преди нашето включване в редактирането на вестника.

— Първото твое участие във вестника „Завой“ е в брой 14 със стихотворението „Възторг“, като в скоби е отбелязано, че то е от новоиздадената ти стихосбирка „Трета класа“.

А преди тази публикация във вестника има материали, публикувани с псевдонимите Ст. Завоев и Ахил, които се сочат, че са твои псевдоними...

— Ст. Завоев е псевдоним на Дичев.

— Добре, но има и репортажи, които са подписани с псевдонима Ст. Завоев.

— Пак са негови.

— Напълно?

— Да. „Стоян Завоев“ е псевдоним на Дичев — малкото му име е Стоян.

— Значи твои работи с това име не са подписвани.

— Не. Само Ахил е моят псевдоним в този вестник.

— Тогава в това отношение се допуска някаква грешка. Иван Богданов в „Речник на българските псевдоними“ сочи, че „Ст. Завоев“ е твой псевдоним.

— Не знам. Дичев считаше „Ст. Завоев“ за псевдоним на редакцията.

— От първото ти публикувано стихотворение в „Завой“ — „Възторг“ — впечатление правят финалните стихове:

Аз ида при теб непокован,
като бодър и вечен войник.

Аз ида със новото време,
забрал цветя и луни.

Изправен под тежкото бреме
и светъл във черните дни...

— Знаеш, че всяко време си има свои главни теми в поезията. По това време много широко разработвана тема беше за връщането към земята, за бъдещето, за новите дни, които идат. И аз не съм останал неизкушен от тази мода. Разработвал съм тези теми. Към тях се насочваха много поети от онези години.

— Затова ли в издадения от тебе по това време младежки литературен сборник „Олтар“ стихотворението ти „Тръгни по пътя“ започва така:

Тръгни по пътя пращен през нивята,
иди във моето бедняшко село.

Иди във стаята миришеща на ниви
и разкажи на моята стара майка...

— Да, това е шаблонът на времето.

— Първата литературна страница, която правите, е в двойния 26—27 брой,⁶⁸ озаглавена „Прояви на младите в колоните на в. „Завой“.

— Първо така се наричаше „Прояви...“, а след това стана „ЛИК“ — Литература, изкуство, култура. Дичев беше кръстил страницата „Прояви...“, но на нас много не ни харесваше това и по тази причина го променихме, след като нарисувах заглавката.

— Там има една много бойка уводна бележка. Струва ми се, че е твоя.

— Моя е.

— В нея четем: „Долу мухъла, гнилото и посредственото! Долу старите и изтъркани шаблони!“

— Да, това е Маяковски...

— „Напред. Да искри вярата в светлината и доброто — вярата в новия ден.“

— Да, това е мое. Как е подписано?

— Не е подписано.

В същия брой има една рецензия за „Зидарска антология“ от В. Григоров,⁶⁹ която е подписана с инициалите „Б. Б-ов“.

— Моя е рецензията.

— Смушава ме обаче това, че навремето, когато се говореше и пишеше за „зидарите“, се подразбираха масоните.

— В случая рецензията се отнасяше за антология за работниците зидари. Спомням си добре книгата, съставителят ѝ беше един наш другар, който беше събрал стихове и разкази за зидарите. Той бе поръчал и на мене стихове. Антологията беше предназначена за работниците строители.

— Твоето авторство открих и по един пасаж, твърде близък по стила и идейната си насоченост, по начина ти на писане в онези години: „Да работиш за своите отрудени братя, да искаш да им подобриш положението е не само благородно, но и в задачите на новия художествен реализъм.“ В следващия двоен брой на „Завой“ — номер 28—29 — имаш откъс от твоя поема, озаглавена „Апел“. Аз обаче никъде след това в книгите ти не срещнах такова произведение.

— Нямам такава поема, само бях почнал да я пиша. Това все още е почти детско писане, несериозна работа... Какво точно съм писал?

— Началото и краят на откъса съдържат идейния заряд на замисленото произведение:

Плюем
на всяко изкуство,
на мраморни голи жени
.
Плюем на всяко изкуство.
Плюем на всеки затвор.
Новото
Новото
Новото
с новото
бясно
нагоре!

— Да, пак по Маяковски, малко и по Гео Милев. По това време аз четях много Маяковски.

— Откъде намираше да го четеш?

— Имах му книгите. Имах следната много интересна история във връзка с Маяковски. По това време във Варна идваше един параход „Сванетия“ — съветски. След това разбрах, че „Сванетия“ се нарича една област в Грузия.

Пристигането на парахода във варненското пристанище беше винаги събитие — събираха се много хора, те гледаха сърпа и чука на комина му. Това беше параход, който, мисля, идваше всяка седмица във Варна.⁷⁰

Бях се запознал с един моряк, който беше от този параход. Мисля, че се казваше Сергей, Серьожа му викаха. Аз му говорех, че много харесвам Маяковски, и един път той ме изненада много: донесе ми една книга на Вениамин Каверин за Маяковски, един том със стихове на поета и четири пощенски марки, като на всяка от тях имаше по един цитат от стихове на Маяковски и негов портрет. Жалко; че загубих тези марки — дълго време и след Девети септември ги държах в тази книжка на Каверин, но някой, сигурно като я е разгръщал, ги е взел.

След това морякът ми донесе още една тъничка книжчица пак от Маяковски — аз я имам още в библиотеката си, 32 странички. . . .

— Стихове?

— Една поемка, мисля. Много харесах стиховете.

След това пак във Варна, в книжарницата на братя Василеви, почнаха да продават и съветска литература. Като идвах в София, си купувах книги от руската книжарница.

Морякът ми донесе след това и един портрет на Маяковски, който държех закачен в стаята. По онова време малцина знаеха поета. Сега всеки го знае. Тогава са ми правили няколко обиска от полицията, но никой не се е сещал да запита кой е този. Друго бе да сложиш на стената портретите на Ленин или Сталин.

Случаят с този съветски моряк съм го забравил и едва сега, в разговора с тебе, си го припомних. С марките, за които ти казах, имах следния случай. Стиховете на марките бях показал на моя съученик и другар Здравко Бомбов. И един път той ме вижда и ми казва: „Моля ти се, дай ми твоите марки, че ми трябват, ще изнасям доклад, искам да си препиша цитатите от тях.“ Ние се срещнахме на пазарния площад във Варна, до Търговската академия, наречен след това „Червеният площад“. Той си преписа текста на стиховете. Марките бяха с различни стойности, издадени очевидно по случай някаква годишнина на Маяковски. Само два-три дни след това Здравко бива обграден от полицията в едно лозе — тяхното лозе, ако не се лъжа, — завежда се престрелка и там той се самоубива. Загина буквално два-три дни след като преписа стиховете от марките. Дали е изнесъл доклада или не — не знам. Това беше случаят, свързан с парахода „Сванетия“.

— Някакви други връзки с моряци от този кораб или от други подобни имал ли си?

— Не, не съм имал.

Спомням си друг случай. Бях се запознал с едно германче, помня му още името — Ервин Шоф се казваше. Не съм се сетил за това нещо — името му сигурно може да се издири чрез немските архиви... Той беше моряк в „Кригсмарине“. Запознахме се с него на движението, както се разхождахме във Варна. Немски учехме в гимназията и се опитвахме да говорим. Този моряк подметна някои неща в разговор, макар и много плахо — доста критични думи по отношение на хитлеризма. Разбрах, усетих, че той търси като че ли някакъв контакт. Ервин Шоф ми каза, че на най-високата къща край пристанището — къщата на Венедик Попов, точно срещу Аквариума, той заедно с няколко моряци са наблюдатели горе на покрива — в една малка дървена стаичка. Когато техните, румънски и други кораби влизат и излизат от пристанището, те чрез шифро-

вани радиограми получават сигнали и разрешават движението им. Той беше казал, че шифърът се сменя всеки три седмици. Аз веднага съобщих това на някои другари. Те много се заинтересуваха от казаното.

— Като говорим за този твой познат, се сещам, че в малката си поема „Макронисос“ от книгата „Агитатор“ ти пишеш за твой другар грък Теохари. Имал ли си такъв приятел?

— Теохари е мой съученик, живее във Варна.

— С какво е свързан този твой спомен за него?

— Първо с това, че Теодор на гръцки означава Божидар, Теохари—Харис е нещо близко по значение в този смисъл. Бяхме много добри приятели. Преди две-три години го срещнах. Той живееше някъде на края на града, зад казармите на Осми пехотен полк. Женен е, има големи деца...

Във Варна живееха доста гърци, много арменци. Това беше един твърде космополитен град, в миналото беше малък — към сто хиляди жители. Сега много от нещата се промениха.

Третото познанство, за което искам да ти разкажа и което съм описал в една поема, е следното:

Един път се звъни вкъщи. Бе през лятото, месец август на 1942 година. Аз току-що съм свършил гимназия. Майка ми ми казва: „Търси те някакъв човек, сигурно е югославянин.“ По това време във Варна имаше югославяни. Излизам пред къщи и виждам един човек нисичък, черничък, всичките му зъби метални, вероятно са били избивани. По-късно по тези белези много и усилено го търсех, да го намеря, но напразно — не можах... Беше и с някаква резка под едното око. И вика: „Божидар.“ Казвам: „Аз.“ „Може ли да влезем и да поговорим?“ Качихме се в моята стая, на горния етаж. Той вика: „Мога ли да полегна, много съм изморен?“ „Може“ — казвам. Беше с доста измачкани дрехи. И изведнъж вика: „Мене ми дадоха вашия адрес като трета явка. Идвам от Съветския съюз. Не съм ял почти нищо. Много те моля, донеси ми нещо да хапна и една чаша мляко.“ Аз слязох долу. Майка ми вика: „Какво има?“ „Гладен е.“ „Какъв е този човек?“ — пита. „Един познат“ — отговорих.

Изглежда, че той наистина не беше ял дълго, защото започна да се храни на малки залъчета. Очевидно доста време ще да е гладувал. Като каза „Идвам от Съветския съюз“, аз много се изплаших, защото това можеше да бъде провокация. Говореше доста завалено български: „Загубил съм всякакви връзки, пазил съм се. Казаха ми, че във Варна, близо до Морската градина, на улица „Славянска“ 1 ще намеря Божидар.

Трябва сега да си почина. Ще ме оставиш един-два часа, аз съм мъртъв от умора. Няма обаче да излизаш от къщи. Не мисли да ходиш да ме предаваш, да казваш на полицията!“ „Как ще казвам на полицията! Аз не мога да разбера кой кого ще предаде — казвам малко неутрално. Може би вие сте от полицията?“ „Бе остави тези работи!“ — отговори той.

Извади един пистолет, сложи го под възглавницата и заспа.

След два-три часа се събуди. Изчетка си дрехите, помоли майка ми да му даде ютия — една ютия с въглища, каквито имаше тогава. Изглади си дрехите, те бяха много измачкани. Трябваше да прави по-добро впечатление. Сега вече му беше попросветнало, появяваше се и лека усмивка по лицето. Показа се, че той живеел в Киев и познавал Крум Кюлявков — по този въпрос аз проверявах по-късно. Каза: „Аз живеях в Киев и познавах един писател-българин Крум Кюлявков. Той къде е сега?“ Казвам: „Не знам.“ Виждаше ми се това една паешка история, както казват.

„Сега — вика, — като излезем навън, ти ще вървиш напред, аз след тебе, ще се правим, че не се познаваме. Знаеш ли къде живее Жечка Карамфилова?“⁷¹ Отговорих: „Знам.“

„От тебе искам само да ме заведеш в дома ѝ. Повече нищо. С това твоята работа се свършва. Но на никого нито дума.“

Аз познавах Жечка. Сега на нейно име е наречено едно парходче.

— Не е ли тя от групата варненски разузнавачи?

— Каква е била тя тогава, аз не знаех. Не сме в една ремсова група, тя беше по-голяма от мен, и не се знаех отблизо. Струва ми се, че е родена 1920 година. Каза: „Ще ме заведеш при нея.“ Тя загина като партизанка ли, в бойните групи ли — не мога да си спомня.

Излязохме навънка. Но ме предупреди предварително:

„С никакъв човек няма да спираш да говориш. Само ако се опиташ...“ Той се боеше да не го предам. „Знай, че аз вървя след тебе. С пистолет съм, при спиране, аз ще те застрелям.“ Викам му: „Как може да мислиш така. У човека има нещо, което трябва да те накара да му повярваш.“ „Абе вярва в тази работа няма“ — казва той.

И тръгнахме. Когато стигнахме до дома на Жечка, той каза: „Аз ще чакам вънка, ти ще влезеш. Тя като излезе, ти ще си тръгнеш, без да казваш „довиждане“, и си отиваш.“

Кой му е дал адреса и името ми, и досега не мога да открия. След Девети септември се свързах с генерал Иван Винаров да го питам за парашутистите, подводничарите, търсих по архи-

вите на ЦК кой е този човек. Очевидно беше дошъл оттам — от Съветския съюз, моят адрес беше даден като трети и той го бе запомнил. Дори фамилията мисля, че не помнеше, само „Божидар“ и „Славянска“ 1 — лесно за запомняне. Освен това, преди да се разделим, той ми каза: „Имаш ли някои познати, които могат да ме свържат с корабостроителницата „Кораловаг“. Моят приятел съремсист Цонко Николов Цонков, който загина като партизанин, работеше лятно време там. Въобще през лятото много от моите съученици — бедни момчета, работеха там.

— Какво означаваше това съкращение „Кораловаг“?

— „Кораби, локомотиви, вагони“.

По това време „Кораловаг“ строеше така наречените шалани — десантни лодки за дебаркиране на войски. С тях немците се готвеха за дебаркационни операции за нефта в Кавказ. Затова в корабостроителницата работеха усилено само тези плоскодънни десантни съдове, в които се предвиждаше всяка лодка да носи по един танк. Немците отмениха всички други поръчки и заповядаха да се строят само шаланите. Защо се наричаха шалани, не зная. Моите приятели ремсисти, които работеха там, си поставяха задача да саботират колкото могат производството им.

И непознатият ме питаше: „Строят ли се такива лодки в корабостроителницата? Има ли някой човек, който да ме свърже с някого от там?“ Викам: „Не знам, ще проверя.“ Аз веднага се сетих за Цонко Николов Цонков, но как да го свържа, като не го познавам. Той вика: „Добре, аз може би ще те потърся втори път, ще дойда, за да ме запознаеш с човек от там.“ Обаче повече не ме потърси.

— Едно от интересните твои участия в списването на „Завой“ е водената от тебе там рубрика „Бележник“. В нея твърде живо, полемично откликваш на някои злободневни литературни общокултурни въпроси. Имаш една бележка, озаглавена „Какво ново“, и в нея пишеш, по твоите думи, срещу „някой си Светослав Фурен“, а това е всъщност позабравеният сега публицист Светослав Камбуров-Фурен — брат на известния в миналото музиковед Иван Камбуров. Ти отбелязваш, че Фурен хвалел „някой си Здравко Сребров“, упрекваш го какъв рецензент е, след като не споменавал „нито дума за сюжета, разработката, идейната страна“.

— Виж какъв страшен литературен критик съм бил тогава!... (Божидар се смее).

— В следващия брой 30 на „Завой“ е рецензията ти за по-
вестта на Иван Мартинов „Богородинския панаир“.

— Сега се учудвам на това смело наше писане в онова вре-
ме. Вярно, силно беше нашето комунистическо чувство тогава,
но и писането ни е било много откровено. Ето например там го-
вора за социалистически — за нов художествен реализъм, а и
полицията знаеше, че става дума за социалистическия реал-
изъм.

— По това време, в 1941 година, в издателство „Нов свят“
излиза книгата на Борис Делчев „Литературни въпроси“, в коя-
то още в първата статия става дума за новия реализъм, да не
говорим за писаното по този въпрос в левите издания у нас от
предишните години.

— С Борис Делчев бяхме близки приятели тогава, пишех-
ме си, имахме голяма кореспонденция, виждахме се с него и аз
бях под негово влияние.

Да ти кажа още нещо от този период. Тодор Павлов иска да
се свърже с мене. И той написва едно писмо до Борис Делчев
в Пазарджик, откъдето Борис ми се обаждат, че Тодор Павлов
му е пратил писмо от концлагера. Чудно как е попаднало то у
Борис. Мисля, че ставаше дума за разпространение на Тодор-
Павловата книга за Ботев и че той като автор казал да ми из-
пратят екземпляри от нея. Макар че бе на лагер, Тодор Павлов
трябваше да се грижи за изхранването на семейството си. И аз
получих от книгата сто-двеста бройки.

— А ти как ги разпространи?

— Чрез Търговската академия, на познати, знаеха се хора-
та с леви разбирания.

— Подбудите да напишеш отзива за поведта на Иван Мар-
тинов откъде идваха: от това, че поведта ти е харесала, или
от нознанството ти с Иван Мартинов?

— Мисля, че или Никола Ланков, или Ангел Тодоров —
един от двамата, ми писа едно писмо, в което се казваше, че е
излязла книгата на нашия другар Иван Мартинов и че е
добре да се пише за нея във вестника. Аз прочетох книгата и
написах.

— Пак в рубриката „Бележник“ е твоят упрек към Алек-
сандър Геров.

— Да. Това беше по повод отпечатването в „Златорог“ на
стихотворения от Сашо Геров. По това време всички, които пе-
чатаха в това списание, бяха считани от нас, че са капитули-
рали — нещо, което не е правилно...

В онези години аз получих една картичка от Владимир Василев.⁷²

— Дали си я запазил?

— Мисля, че я имам някъде. За жалост не пазя много такива работи. Та Владимир Василев пишеше: „Драги Божилов, четох някъде ваши стихотворения. Бих се радвал да получа стихове от вас и евентуално да помисля за публикуване в „Златорог“. По това време бях доста неукрепнал, но все пак нямаше да му изпратя мои работи. Доста по-късно, вече след Девети септември, аз говорих с него. Ние станавме приятели. Той ми каза: „Бях чел твои стихотворения. Бяха слабички, ама имаше нещо в тях, аз винаги съм чувствувал бъдещия поет.“

Един път дошъл във Варна да държи някаква сказка. Мисля, тогава той беше директор на Народния театър. И ме срещат на улицата с Никола Икономов,⁷³ който беше директор на Варненския театър. Икономов ме спира и вика: „Владо, запознай се с нашия млад поет Божидар Божилов.“ „А, аз съм му писал писмо“ — отвърна Владимир Василев. И ме попита ще му пратя ли стихове.

Отговорих му, че ще видя, ще си помисля. Разбира се, нямаше никакво намерение да му пращам мои работи за печат. От бележката ми срещу Сашо Геров се вижда, че не съм смятал под какъвто и да било претекст да правя такова сътрудничество. Тогава в нашите малко сектантски кръгове, водени от Никола Ланков, Марко Марчевски и Ангел Тодоров, едно такова нещо се считаше направо за предателство. Те нали осъждаха и Христо Радевски...

— В тази бележка срещу Геров ти споменавах: „Младите поети, които минаха в „Златорог“...“ Кого си имал предвид конкретно?

— Вутимски и други.

— Да добавя, че в бележката си срещу Пантелей Матеев нападаш и Богомил Нонев.

— Да, и него.

— А по това време познавахте ли се с Александър Геров?

— Още не. Когато станах студент в София, се запознах с него. Радой Ралин ни запозна.

Спомням си, че тези среди, които минаваха за правOVERНИ, имаха лошо отношение към Георги-Цаневото списание „Изкуство и критика“, към Радевски. Въобще това беше едно положение, което продължи дълги години. И след Девети септември, аз си носех тези...

— ...обременявания?!

— Да. Трябваше много време да мине, за да се изживее това... Но така бяхме устроени...

— От тези ли съображения бе написана острата ти бележка срещу поемата на Радевски „Мечта“?

— Абсолютно от същите. Това всъщност е една много хубава поема, но в левосектантските кръгове тя се считаше също за „неправилна“. Сигурно са ми говорили, че трябва да напиша, и аз съм написал срещу нея. Аз тогава доста слушах каквото ми кажат... Това за мене биваше нещо като партийно поръчение. Още не бяха отшумели кормиловските истории, те бяха пресни... Всичко това беше един отглас, отклик на тези истории...

— Ти тогава не изпитваше ли у себе си някакво смущение, че това е една сектантска позиция?

— Не, не можех да погледна на това от някаква дистанция. Като човек, който се учи, знаех, че това е становището на нелегалната партийна писателска организация, че то е правилното. Знаех, че Радевски, Караславов и другите са като че ли вън от партията, че онези, които изразяваха това становище, са хората, които олицетворяват партията, че ти трябва да вярваш на партията.

— По това време сигурно си знаел, че Радевски е издал „Към партията“?

— Да, знаех, аз бях чел стихотворенията от тази книга.

— А беше ли ти известно, че благодарение на неговия труд като преводач у нас през 1938 година излезе „Антология на съвременната руска поезия“?

— Да, аз я имах. Към Радевски аз имам много хубаво чувство. Но, виж какво, това нещо трябва да се разбере: на времето срещу тези хора воюваха моите най-добри приятели, които аз зная, че са не само мои най-добри приятели, но които за мене олицетворяваха Централния комитет и нелегалната партийна организация на писателите. Аз не можех да влизам в детайлите — мене ме интересувахе това, което е правоверното, което е линията... тука аз нито мога да разсъждавам, нито искам да разсъждавам!...

— По това време у тебе и у другите съществуваше ли самочувствието, че „Завой“ в много случаи запълва вакуума, който се бе получил след спирането на прогресивните литературни вестници и списания? Като водещ в някои отношения литературен вестник?

— Не, нямали сме такова чувство. Ние вършехме, според нас, някаква работа, която ще да е била необходима. Но важно-

то е, че след като тези вестници спряха да излизат и аз дойдох в София да следвам, веднага продължих тази си работа — станах уредник на вестник „Литературен живот“. И след това, както вече ти казах, бях нещо като последният уредник на „Литературен глас“ на Д. Б. Митов. Така че вестникарската си работа от Варна аз продължих в София.

— Как възприемаше ти тогава отношението на критиката към тебе? По-конкретно имам предвид рецензията в „Завой“ за сборника „Антиена“, подписана с името Михаил Каменов — възможно е това да е псевдоним.

— Възможно е, не знам.

— В рецензията са написани хубави думи за Радой Ралин и за други. Но авторът упреква тебе в „прояви на отживелия времето си футуризм“.

— Ами както виждаш и тогава — дори ортицателни мнения за нас сме пушали. (Божидар се смее.)

— За своето участие в „Завой“ имаше ли някакви неприятности с полицията?

— Много големи — и за „Завой“, и за „Литературни новини“, и за „Антиена“.

Ние говорихме за „Антиена“, но тук искам да добавя, че този сборник замисляхме като тримесечно издание и се готвехме дълги години да го издаваме, за да се продължи работата, започната с вестниците. А то, освен дето го спряха, но и събитията се развиха с главоломна бързина. Ние мислехме, че още дълги години ще работим по този начин, никой не смяташе, че така бързо ще се развият събитията. Линията на партийната организация тогава беше, че трябва да се готвим за дълга и под различни форми провеждана работа.

Тогава се реши тези сборници да се издават, материалите получавах събрани от София, аз не познавах още тези хора. В първия брой предговорът се пише не от кого да е, а от Тодор Павлов, от което се вижда какво значение се придава на изданието. Той е ръководната личност, участвуваше и Крум Кюлявков, който за втората книжка, която не излезе, бе дал един разказ със заглавие „Куче“, но цензурата го отхвърли. Той също беше ръководител на писателското нелегално движение. Участвуваха почти всички писатели комунисти — това се вижда от съдържанието на първия брой, участвуваха и млади писатели тогава като Богомил Райнов, Валери Петров, Радой Ралин и др. Голяма дързост бе и публикацията на Алексей Толстой в сборника. По това време в България и дума не можеше да става, че е възможно да се напечата нещо от предсе-

дателя на Съюза на съветските писатели. Въпреки това ние напечатахме „Към младите писатели“.

— По това време ти публикуваш свои стихове, но имаш и доста непубликувани, както признаваш по различни поводи това. Запазил ли си някои от непубликуваните?

— Имам ги из някои папки.

— От какви съображения не са видели бял свят — не си ги харесвал ли?

— Не съм ги харесвал, не съм можал да ги напечатам. Като мине година, те не са ми харесвали, а и възможностите за печатане тогава бяха доста малки. Ако през годината човек можеше да напечата две-три стихотворения в периодичния печат, в някое списание или другаде, това се считаше за добре, повече не можеше.

— Ти каза, че сам си нарисувал заглавката на ЛИК в „Завой“, също корицата на сборника „Антенa“. По това време увлечения към други видове изкуства имаше ли?

— Не. Правил съм това с оглед да подпомагам издателската работа, защото не винаги можеше да се намери художник, да се нарисува нещо, да се направи някое заглавие. Майка ми е рисувала, аз съм рисувал винаги добре.

Тук си спомних две работи, които съм рисувал. Сам съм си направил корицата на книжката „Извън времето“.

— А вече „Разказ за любовта“ я даваш на графика Евтим Томов.

— Да, на него, защото аз съм вече в София...

— И имаш възможност да си подбиращ и художник.

— Да, но до това време външното оформление на книгите ми ставаше с моето пряко участие. Първата ми стихосбирка „Трета класа“ бе с корица, направена с набор, но наборът се осъществи по моя идея (да наподобява жп билет) с букви, които печатарят Пъндъклийски много развали: смятал, че ще направи добре, ако ги поръси със златен бронз. Аз много се ядосах. А той вика: „Аз няма да ти взема никакви пари.“ „Бе ти си развалил книгата, как може така!“ — му казвам...

— Спомняш ли си някои от по-активните сътрудници на „Завой“, които по-късно не се изявяват и които вече не са известни на днешните поколения? Например какво представляваше един много активно пишещ тогава Добрин Василев?

— Добрин Василев е един варненски разказвач, беше директор на библиотеката по това време, човек с прогресивни разбирания, за когото — при моето запознаване с него —

мислех, че е Орлин Василев. Като разказвач беше с доста големи амбиции. Почина твърде отдавна.⁷⁴

— Той има издадени няколко книги.

— Да, има. Много хора изчезнаха от тогавашното литературно поле. Имаше например един поет Иван Страхинов от Панагюрище.

— Автор на доста статии в „Завой“ е Борис Емонски. Той повежда във вестника една дискусия с Петър Стъпов по въпроса „Професионалист ли е истинският писател“. Стъпов публикува две статии по този повод. Въсъщност, спорейки, те не показват съществени различия в разбиранията си по въпроса.

— Петър Стъпов беше представител на Дружеството на провинциалните писатели — тогава имаше такова дружество, на което орган беше вестник „Светлоструй“, редактиран от Димитър Добрев.⁷⁵ Та Петър Стъпов иска да застъпи становището на провинциалните писатели по това време — че може да има писатели, които и да не са професионалисти, които могат да работят и друга професия.

— В два броя „Завой“ публикува голяма статия от съветския литературовед Л. Тимофеев „Строеж на художественото произведение“ с подзаглавие „Единство на формата и съдържанието“.

— Да. Това беше възможно благодарение проявяваната понякога голяма глупост на полицията. Често, въпреки голямата строгост, тя се отнасяше и към вестника доста лекомислено според мене и пропускаше доста неща...

— В един брой на „Завой“ например, на четвърта страницата има голяма статия за Качалов⁷⁶ с негов портрет, като на снимката Качалов е с ордена „Ленин“, съвсем ясно се вижда образът на Владимир Илич.

— Да, ставаха такива работи.

— Сред сътрудниците на „Завой“ се среща името и на Атанас Попадини.⁷⁷

— Попадини — какво стана с този човек, също не знам. Той живееше наблизо до нас. В квартирата си печаташе позиви. Имаше циклостил вкъщи и незарегистрирана пишеща машина. Циклостила държеше на тавана. Квартирата му беше през пет-шест къщи по-нататък от нашата, само че на чифт номер, може би да е било № 8 или 10. Знам, че прилагаше следния номер, който ме учуди, защото дотогава не ми беше познат: той имаше два резервни листа с две букви за машина. Когато пишеше на нея свои работи, пишеше без тези две букви. А когато пишеше позиви, слагаше и тях, тъй като те бяха с нещо харак-

терно — например с изядено „о“, т. е. с белег, който веднага се вижда. При проверка той винаги можеше да каже на полицията, че не е писал позивите, тъй като в редовния шрифт на машината му нямаше такива букви. Само когато пишеше позиви, той слагаше двата резервни лоста. С това съм запомнил Попадини. В онези години той пишеше статии по икономически въпроси. Ако не се лъжа, той беше студент в Търговската академия.

— В „Завой“ има няколко негови статии. Една от тях е за славянството и Кирил и Методий. Няколко броя по-късно ти публикуваш голяма статия за поезията на Андрей Бели.⁷⁸ В нея пишеш доста за Маяковски. Споменаващ, че под влияние на Андрей Бели се е намирал и Гео Милев. Какво знаеше ти по онова време за Гео Милев?

— Много знаех.

— По-точно?

— Преди всичко — поемата „Септември“. Иван Нивянин ми я даде преписана на ръка, той я имаше и я знаеше наизуст:

Ношта ражда из мъртва утроба
векозната злоба на роба:
своя пурпурен гняв —
величав.

И аз я знаех. Въобще Гео Милев винаги ми е импонирал страшно много. Имаше и някои работи, които по-късно разбрах... Първо това е било чисто интуитивно...

— Най-напред от Иван Нивянин ли чу за него?

— От Нивянин. След това си купих от букинистите антологите — на жълтата и на червената роза, други негови книги, някои списания, които още имам... Тогава, без да съм чел някъде нещо по този въпрос, за себе си установих връзката между Маяковски и Гео Милев. Вече познавах Маяковски и като прочетох „Септември“, усетих това...

— Тогава не чувствуваше ли, че в някои свои работи подражаваш на единия или другия?

— Сигурно. Млад човек, подражавал съм, разбира се.

— А мислиш ли, че в цялото организиране и издаване на вестник „Завой“ има намеса нелегалното партийно ръководство на град Варна от това време?

— Да, разбира се, това бе осъществявано чрез Иван Нивянин — той беше връзката с Окръжния комитет на партията във Варна.

Институт за
литература 69
БИБЛИОТЕКА

— И всъщност вашето участие в списването и издаването на вестника ставаше като реализация на партийни указания за работата в областта на литературата?

— Да, на указания, реализирани чрез мене, давани от нелегалната писателска партийна организация — Никола Ланков, Ангел Тодоров, Крум Кюлявков, като Кюлявков беше връзка на тази организация с ЦК на БКП.

Мисля, че е много важно да ти кажа, че аз заживявам в тази романтична обстановка на нелегалната борба — писатели, връзки с нелегални и пр. През това време две неща са ми се врязали в паметта: първо, прочетох „Бесове“ на Достоевски, в която атмосферата е подобна. На мене книгата страшно ми хареса. Може би рядко се случва на човек да прочете книга, когато сам е в подобна ситуация... Много, много ми подействува „Бесове“. Ако се не лъжа, я четох в превода на Игнатови издания, защото едва ли съм могъл да я прочета на руски.

Второто нещо, което силно ми въздействува по това време, беше романът на Крум Велков „Животът на Петър Дашев“, в който се разказва за нелегални времена и главният герой загива. Романът е много интересен и аз не мога да разбера защо той е недооценен в нашата литературна история. Повече внимание се отдава на „Село Борово“ — може би поради сюжета от Септемврийското въстание. Но в „Животът на Петър Дашев“ има много по-плътни, по-интересни образи, повече преживявания на самия автор. Той също е участник в тези събития.

След Девети септември разговарях с Крум Велков, бях се сприятелил с него може би поради този пиетет, който изпитвах към романа му. Той много се ядосваше, че бъркаха името му с Крум Вълков.⁷⁹ Крум Вълков пък, когато отишъл с някаква делегация в Съветския съюз, го пишели Крум Велков. Имената им имаха близост, каквато някои виждаха в имената на Павел Матев и Пантелей Матеев. Помня, че веднъж в Писателския съюз Пантелей Матеев викна към Павел: „Момче, забранявам ти да се подписваш с моето име!“ Та въздействието на тези две книги си спомням. Освен това чрез майка ми и баба ми у мене е преминала романтиката на семейството Благоеви: баба ми, като сестра на Вела Благоева; майка ми като млада живее тук в София със сестра си Марийка в семейството на Благоев. И в моята сегашна пиеса „Последната нощ“ съм предал това, което имат като спомен от онези години — цялата атмосфера на загиналите, на загиналия Владо Благоев, на Коста Янков. Всичко това у мене още като дете върви като някаква легенда, имам го, така да се каже, в предпомена: цялата романтика на

комунистическото движение, на Благоев, на Вела Благоева, на техните деца, на тяхната къща — на неща, които дори не мога да си спомня кога за пръв път съм ги чул.

— Понеже искам да изчерпим темата за участието ти в „Завой“, си спомням, че ти пишеш в рубриката „Книгопреглед“ рецензия за „Малка литературна енциклопедия“ на Марко Марчевски. Рецензия за тази книга пишеш и във вестник „Правда“, издаван в Сливен. В написаното в „Завой“ ти вмъкваш изречение, че тази енциклопедия не може да се сравнява с руската, сочейки, че последната е работена от десетина души редица години. В „Правда“⁶⁰ правиш някои критични бележки. От какви подбуди пишеш тези рецензии — колегиални или? . . .

— От това, че познавах Марко Марчевски. И не само поради това: не забравяй, че тогава за мене той не е просто Марко Марчевски, а един от ръководителите на нелегалната писателска партийна организация. Аз него слушам: дори когато той ми каже „Напиши против този и този“ — аз пиша. Освен това не забравяй, че сега едва ли ако някой ми каже напиши, аз ще напиша, но по това време съм 16—17-годишен, аз се уча да пиша, това са опитни хора и им вярвам безрезервно. Те са с авторитет, Марко Марчевски — емигрант от Съветския съюз! Интересна е и тази двустранна връзка, за която казах. Освен това от едната страна е животът във Варна, гимназията, хората, сред които бях, от друга — писателите, писателската среда, техните борби, техните омрази, техните навици. . .

Тук много интересна е връзката със Станислав Вихров.

— Къде живееше постоянно той?

— В София, на улица „Юмрукчал“ 34, сега, струва ми се, е улица „Георги Трайков“. Неговият баща бе стар пощенец комунист, тесняк. Много лошо се случи в живота на Вихров: той се пропи, не можа да се устрои като човек. Аз помогнах да му преиздадат в „Народна култура“ стихосбирката „Бъди!“ — Вапцаров много харесваше неговото стихотворение „Бъди!“

— Бъди!

където шеш бъди:

в Мадрид,

в Париж

или в Китай,

или във някое далечно село,

сред много труд и много нищета.⁶¹

За него, за неговата книга и за това стихотворение Радевски е писал в „Заря“.

Вапцаров харесваше стихотворението и ми каза, че пишейки в „Двубой“:

Един гамѣн е
прострелѣн.

Лежи скован във смъртен мраз.

Ти спомняш ли си
този гамен?

Това бях аз!

е бил под влиянието на „Бъди“ на Станислав Вихров. И сега, ако се прочетат двете стихотворения, може да се направят съпоставки. Буквално изразът „Това бях аз“ го има във Вихров.

— Понеже на няколко пъти споменавах за Вихров, искам да споделя, че съм чувал много противоречиви мнения за него.

— В смисъл?

— Хора, които са го познавали, се отзоваваха за него не добре.

— Той си провали живота. А аз разказвах ли ти случая с генерал Никифоров.

— Не.

— Така ли! Това е един невероятен случай.

Станислав Вихров излиза в отпуска и не се връща. Минават месеци, Вихров вече се тревожи, иска да си „уреди“ положението. И хвана мене, с цялата ми наивност... Аз писах за този случай в „Работническо дело“ по повод филма „Сами сред вълци“. Станислав Вихров почва най-напред да мисли дали да отиде пак в казармата, понеже вече шест месеца са се минали и той няма път натам. Но иска първо да разбере какво ще стане, ако се предаде, и какво — ако го хванат. Отгдето му дошло наум да говори с генерал Никифоров,⁸² който имал вила в Банкя. И то какво съвпадение — да говори именно с него, а по-нормално е, че ние въобще не можехме да знаем кой е всъщност генералът. Вихров обаче знаел, че той е много добър човек, че с него можело да се говори, но не Станислав да говори, ами аз. Да кажа, че имам един познат, който така и така не се върнал в казармата или че съм чул подобна история... Генерал Никифоров се къпел в банята в Банкя и след това сядал на една пейка в градината. После си тръгвал за вилата. Генералът бе началник на военно-съдебния отдел на армията.

Станислав Вихров ми казва: „Ще отидем в Банкя, ще го почакаме и ти ще го питаш.“ И ние отиваме. Той вика „Този е.“

Аз го виждам. Вихров сяда на една съседна пейка, наивно и глупаво като в лоша пиеса. Аз отивам към генерала и казвам: „Господин генерал, може ли да ви попитам нещо?“, „Питай бе, момче.“

По това време съм студент в София. Викам: „Ако един човек, който е избягал от казармата...“ Той пита: „Колко време?“ „Ами да кажем шест месеца.“ Той: „Как шест месеца! Кой ще допусне това?“ Викам: „Има ли някакво значение, за санкциите спрямо него, ако се предаде след шест месеца?“ „Няма никакво значение.“ „Е добре, все пак, ако се предаде доброволно или ако го хванат, няма ли да има някаква разлика в размера на наказанието?“ „Много дълго време не се е предавал, за да има разлика.“ „Добре, но все пак не би ли трябвало да има такава?“ Той казва: „Може, ако все пак направи чистосърдечно някакви признания.“

Учуди ме благосклонното отношение на генерала и тактичността му: той не запитва кой е този човек, за когото става дума. Освен това не би било трудно да се досети, че той може да бъде седящият на съседната пейка.

Спомням си, че Никифоров беше генерал-майор, с черните петлици на униформата си — характерни знаци за военнослужащите от съдебно-правния отдел на армията. Този разговор се води през лятото на 1944 година.

Вихров разбра, че няма друг изход и че той трябва да отива партизанин — не винаги партизанин се отиваше доброволно, понякога обстоятелствата налагаха това...

И стана партизанин в родопския отряд доста кратко, тъй като този разговор се води един-два месеца преди Девети септември. В отряда се е държал много смело, но и много недисциплинирано.

— Именно такива неща съм чувал за него.

— След Девети септември той стана майор, помощник-командир на Сливенския конен полк, с който отиде на фронта в Отечествената война и се върна с два златни кръста за храброст.

По това време идва при мене в Радиото, искаше да му пуснем стихове. Тогава охраната на Радиото се осъществяваше от Гвардейския полк. Така беше заварено отпреди Девети септември, така си остана и няколко месеца след Девети. Веднъж гвардеецът, който охраняваше на входа, ми звъни:

— Един майор каза да слезете веднага.

Поглеждам през прозореца — виждам Станислав Вихров с

жон, клати се на него, пийнал. Викам: „Как да сляза, кажи му той да се качи!“

Но Станислав Вихров изтиква настрани войника, както е с пушката, с гвардейската униформа, и почва да се качва с коня по стъпалата на Радиото... Стана някаква разпрания...

Ожени се по-късно за една гардеробиерка от Клуба на културните дейци. Майка му беше една много мила жена, баща му също...

Според мене това беше един талантлив поет, който по-късно можеше да бъде един от видните ни творци. Ако беше се развил, щеше да бъде сега виден поет, голямо име.

Той направи скандал при първото писателско събрание след Девети септември. Тогава щеше да стане член на съюза. Това събрание, ръководено от Тодор Павлов, става в „Алианс франсез“. На него приемат голяма група писатели комунисти. Самото събрание се предава на живо по радиото. Станислав Вихров извиква от последния ред: „Защо мене не няма в списъка, аз не съм ли комунист, не съм ли партизанин?“ Тодор Павлов му казва: „Тебе друг път ще те приемат.“ Този диалог се предава по ефира. Той направи и този скандал, каквито е правил доста през живота си. Аз ти разказах за скандала във Варна с депутата, който се връщаше от Съветския съюз, на когото Вихров блисна сироп в лицето. Такъв човек беше...

... Това е един човек, на когото аз много дължа, който много ми е дал... Той е един от първите хора, който ме е въвлякъл активно в движението, още като малко 14—15-годишно момче.

— Той беш по-голям от тебе, нали?

— Да, доста по-голям, поне десетина години. Той съжаляваше много, че е искал да отиде да се сражава в Испания, но от тука не му било уредено прехвърлянето. Това Вихров считаше за голямата трагедия на живота си. Той казваше: „Аз щях да напиша такива стихотворения за Испания, дори похубави и от тези на Вапцаров. Той тях тук ги създава, а аз щях там да пиша.“ Нали е имало и българи писатели в Испания: Иван Вельов,⁸³ който по-късно полудя. Беше много интересен човек. Имало е няколко писатели, но и Вихров е искал да бъде там.

— Никола Маринов⁸⁴ е бил.

— Да, и Никола Маринов.

— Друг момент от дейността ти във Варна през това време е участието ти в издаването на юбилейния лист „Антон Страшимиров“.⁸⁵

В този лист ти имаш едно голямо стихотворение от девет куплета, посветено на Страшимиров.

— Аз бях забравил този лист.

— Последните два куплета са една възхвала с гръмлив патос на наскоро починалия обичан от младежта писател:

Твоите думи заглъхнаха трепетни —
твоя огън в душите гори.
Ний те помним и ведри, и шеметни —,
бодри стражи на новите дни.

Но какво, не какво са годините?
Но какво е и нашта съдба? ...
Ти без знаме роден се въздигаше,
а си знаме и вяра сега.

— Слабо стихотворение. Но ти знаеш, че Антон Страшимиров, Асен Златаров бяха знамена на младежта. В това отношение акция се предприема и акцията се осъществява: за Страшимиров са правили опит да издадат лист в София, но не са успели. Даде се указание ние да свършим това, някои от материалите получихме от София.

— В листа има едно нелошо стихотворение на Станислав Вихров, с мото от Страшимиров „Има избягали с раните си...“

Стихотворението е озаглавено „В планината“. Ето как завършва то:

А там, отвъд, пожарите догарят.
Бушува северният вятър диво.
Прощавайте, избити там другари,
и ти на кръст разпънатата родино! ...

— Много хубаво, има нещо фурнаджиевско, хубаво стихотворение!

— В листа съобщавате като редакционна бележка, че във Висшето търговско училище е образувано академично научно-стопанско културно-просветно дружество „Стопанска мисъл“ и че дружеството ще издава свой собствен вестник. „На младите труженици желаем успех!“ завършва бележката.

— Никакъв вестник не издадоха. Но Иван Нивянин чрез това дружество основа един стол „Беден студент“. Дружеството вършеше огромна работа. Освен това Нивянин работеше в

читалище „Христо Ботев“, където се устройваха различни вечери.

— В „Завой“ има доста публикувани репортажи на Васил Воденичарски.⁸⁶ В онези години поддържате връзки и с Николай Зидаров.

— По това време моите връзки са с Николай Зидаров, с Радой Ралин от Сливен — аз пиша за това във вестника.

— Димитър Ралин, както се е подписвал понякога той.

— ... Димитър Стефанов Стоянов и с Васил Воденичарски.

— С него сте имали само кореспондентска връзка, лично не сте се познавали?

— Да, само кореспондентска връзка, но много силна.

Връзки поддържах и с Цветан Спасов,⁸⁷ с когото след това се запознах и лично.

Веднъж го видях в София, в бозаджийницата до кино „Славянска беседа“ (до сегашния театър „Сълза и смях“), отсам към градинката. Сладкарницата беше дълга такава, като коридорче, където влизам да пия боза. Виждам, че на една маса седят той и Мира Тодорова. Двата за миг замръзнаха и някак си с поглед ми подсказаха да не се спирам при тях. Аз в първата минута сигурно съм подсказал, че искам да отида към тях. И сега виждам погледа му, също както на снимката му. Усещах страшното напрежение да не извикам „О, здравей!“.

След това се сетих — бях чувал, — че той е нелегален. Дори ми се стори, че си бутна ръката в джоба, вероятно е потърсил пистолета, за всеки случай... Аз пих боза и излязох. Обърнах се и видях, че те веднага станаха, вероятно не бяха сигурни какво може да се случи... Мига на тази неочаквана среща си спомням много добре.

— В листа за Антон Страшимиров има реклама за твоята стихосбирка „Трета класа“. Друга книга, рекламирана в листа, е стихосбирката „Песента на пристанището“ от Станислав Вихров.

— Да, на Вихров излезе и втора стихосбирка — „Хайдути“,⁸⁸ с прослава на хайдутството, а като се говори за хайдуството — знаеш какво значи, — прослава на партизанството, на романтиката, като се подразбираше партизанството.

— Засега това, което бе казано на „Завой“, като че ли изчерпва до голяма степен участието ти във вестника. В „Литературни новини“ има една рубрика „По синутра“. И в този вестник ли се подписваш под някои публикации с псевдонима Ахил?

— Да.

— Там има три бележки с този подпис. В първата ти дешифрираш истинските цели на вестника — в това време на апатия, на страх за насъщния е нужно да не се стои със скръстени ръце, а да се твори. В тази бележка има една незавоалирана перифраза на широкопопулярното след Първия конгрес на съветските писатели определение на писателя социалистически реалист като инженер на човешката душа.

— Учудваща дързост за тогава!

— Във втората бележка пишеш за едно стихотворение на Радой Ралин, в което той праща по дяволите науката и преди всичко математиката, а в третата — срещу побългаряването на сръбската комедия „Балкански аристократи“ от Любинка Бобич, чието име в българския вариант станало Люба Бобева?!

— Правилно — побългаряването отдавна бе минало — това е времето на Войников.

— В този вестник участва и Цвети Иванов...

— Да, знам го.

— След Девети септември той публикува статия в „Свободен народ“ — орган на опозиционното крило на Социалистическата партия.

— Първо беше в редколегията на „Литературен фронт“ след Девети.

— Той е бил надарен човек. В „Хемус“ ли е работил?

— В „Хемус“ при Хаджиев.⁸⁹

— Радевски пише за него в своята наскоро излязла книга „Личности“.⁹⁰

— Радевски го взе в редколегията, една-две години работи с нас и след това ми на към опозицията. Талантлив човек, добър критик щеше да бъде...

— В „Литературни новини“ публикуваш един цикъл „Стихове за героизма“.⁹¹ Там имаш следното двустийшие:

...какво е живота
без човеци герои?

— Ето пак една актуална мисъл!

— И куплет, който синтезира мисълта ти във въстъплението на цикъла:

Героизъм — горда дума.
Герои — около нас са.
И нашата велика епоха
в героизъм се ражда.

— Пак опасна мисъл!...

— В цикъла имаш и стихотворение, озаглавено „За мравките“, в което всъщност се спираш върху явлението масов героизъм чрез метафоричния образ — милионите мравки, стигнали до края на пропастта, жертвуват живота си. И аналогията ти:

Такива човечи-герои
е милиони познавам...

Не смяташ ли, че аналогията е твърде условна, неадекватна на замисъла ти? Избираш един абсурден образ — мравките, които действуват чисто инстинктивно...

— Не, за мене главното в случая е мисълта-обобщение в края на стихотворението:

Ти утре ще минеш
върху техните маси,

т. е. върху безименните милиони герои. В онези години постоянно се говореше за милионите жертви на революцията. Важното в случая е героизмът, жертвоготовността...

Трети час течеше от началото на разговора ни. Умората като че ли бе започнала да си казва своята дума.

7 ЮЛИ 1982 г., СРЯДА, 10 ЧАСА

— Нека днес да разговаряме за периода, когато идваш в София. Ти публикуваш в „Литературен живот“ няколко твои работи. Там имаш едно стихотворение...

— ...„София“ е озаглавено.⁹²

— Хубаво твоё стихотворение от този период.

— Да, а аз не съм го слагал в книга, може би трябва да го намеря...

— Вестникът рекламира стихосбирката на Александър Геров „Ние, хората“ и твоята „Разказ за любовта“⁹³. „Набавете си „Разказ за любовта“, оригинална лирична поема от Божидар Божилов.“⁹³

— Това аз съм си го писал.

— Там пишеш, че книгата се доставя от К. Бойкински. Коя е тя?

— Жената на Петко Бойкински.

— Защо тя я доставя?

— Защото той я издаде тука. Бойкински се занимаваше и с книгоиздаване.

— Свързан ли си с нещо с него?

— Да, доста.

— Какво би казал за него?

— Той беше интересен човек. Комунист, поет. Знаеш, имаше няколко стихосбирки. Жалко, че след Девети септември не продължи да пише, стана редактор на някакво списание, кореспондент. Не му потръгна. Много симпатичен човек беше.⁹⁴

Редакциите главно бяха кафенетата. Първо — кафене „Средец“ и след това — кафене „Раковски“, на улица „Раковски“ до къщата на Иван Вазов, където сега е изложбената галерия на Творческия фонд на Съюза на българските художници.

— „Раковски“ ли се казваше самото кафене?

— Да. Кафенето на Перо Шанданов. Понеже ние не плащаме редовно, бяхме измислили стихове по този повод. Кафенето минаваше, че е към македонската организация. В него

имаше почти същата атмосфера, каквато беше в „Средец“, което бе отсреща. Там ходеха много комунисти и агенти. Агенстите се познаваха, понякога играехме карти и с тях. Един агент, който беше поет и когото знаехме, беше Коста Гиндев, Константин Гиндев — аз съм писал за него. Беше известно, че е агент на полицията. Като варненец наши хора ме накараха да го взема да живее при мене.

— А той от Варна ли беше?

— От Варна. Беше легионер. Живеех в квартирата на Владимир Свинтила⁹⁵ и майка му, на ул. „Гурко“ 49. Инак той беше много бедно момче, но се носеше франтовски. Беше напечатал едно стихотворение в списание „Златорог“ по случай присъединяването на Добруджа.⁹⁶ Минаваше за сътрудник на списанието, ходеше в кафене „България“, а всъщност беше много беден — юрганът му беше целият на кръпки. . .

Та мене ме посъветваха да го взема в тази квартира. Като живее в нея агент, с когото сме приятели, да може работите някак си по-леко да се уреждат.

Спомням си за акцията на 3 март 1943 година.

Гиндев излиза и се връща развълнуван, че е излязла рецензия за стихосбирката му „Двубой“ — голяма рецензия със снимката му в „Зора“ от Йордан Бадев. Купил си шест-седем броя, идва и почва да ми ги чете, а аз трябва да излизам. Той ме пита:

— Къде ще ходиш?

— Искам да изляза малко, да се поразходя. А той:

— Не излизай, че вашите ще правят акция в Борисовата градина, ще слагат венци пред бюста на Ботев. Всичко е известно, конната полиция е в градината, ще ги пребият.⁶⁷

А аз имам задача да ходя там.

Питам го: „Ти няма ли да ходиш?“

— Абе, майната им, какво ще ходя, с такава черна работа да се занимавам. Аз съм по интелектуалните въпроси. Ще се съберат там няколко студентчета, ще викат: „Ботев е наш, да живее Ботев!“ Ще ги разгони полицията. . .

Той излезе и аз веднага след него, заварих края на демонстрацията, гоненето, бягането. . . По повод на тази акция печатахме с изрязана гума позиви. Запазил съм си един.

Та затова живеех с Коста Гиндев. Освен това бях дал ключа и квартирата се използваше за явка на нелегални.

— Независимо от обстоятелството, че той живееше там?

— Именно затова.

— Ами ако се засекат там?

— Не знам. Квартирата се използваше чрез мене, давал съм ключа на различни хора.

— Спомняш ли си някого от тези, с които си имал връзки?

— Не. Аз не ги познавах. Принципът беше: мене търсят, искат ми ключа от квартирата, уж за да си прави някой среща с приятелката си там.

След Девети септември майката на Свинтила, която беше стара комунистка, ми разказва следния случай, който аз дотогава не знаех.

Тя беше вече болна от бъбреци и живееха някъде в Панчарево. Свинтила беше наел там квартира. Тя ми разказа, че един път идват в квартирата агенти, въпреки че и Гиндев е там. Те показват заповед за арестуването ми.

Тя казва: „Как така, защо ще бъде арестуван? Тук живее Гиндев, ваш човек.“

Те казват: „Това няма никакво значение...“

Тогава тя съобразява и казва:

„Него го няма тука, той замина за Варна.“ А аз не съм заминал. Но те се хващат на тази въдица и питат:

„Къде живее във Варна?“

„Не зная къде живее, вне ще го намерите, ако ви трябва.“

Когато се върнах, тя не ми каза за това, а само ме предупреди, че трябва да напусна квартирата. Аз се изнесох от там и на нея трябва да ѝ благодаря, защото иначе при един такъв арест не се знае какво можеше да стане...

Отклоних се доста, но се връщам на думата ни — тогава кафенетата бяха редакциите, там се поръчваха материали за писане...

— Санда Йовчева ходеше ли там?

— Да, ходеше.

Там се запознах с Лозан Стрелков, с Цветан Спасов, с много други.

В кафене „Раковски“ уредихме едно литературно четене по случай падането на Сталинград. Затворихме кафенето, пуснаха се кепенците. В литературното четене участваха Крум Вълков, имаше един поет Борис Станчев — Беби Станчев го наричаха, от Панагюрище. Аз четох стихотворение, Катя Георгиева⁹⁸ още пет-шест поети. Предварително си бяхме казали, че всеки ще напише стихотворение, като падне Сталинград, и че ще направим четене. Той падна на втори, ние направихме четенето на трети...

— Кой трети?

— ...февруари. Четенето беше само между вътрешни хора.

но присъствуваха доста. Все пак това е един интересен факт. Агентите бяха отстранени. Перо Шанданов беше казал, че ще затваря него ден, влизаше се през спуснатата рулетка. По някаква случайност аз съм запазил четири-пет от стихотворенията, които бяха четени. По-късно съм ги публикувал, в „Литературен фронт“ или другаде — не си спомням точно.

— Твоето ли публикува само?

— Моето и на другите. Слаби стихотворения бяха, но важен бе поводът. Моето беше някакъв разговор с маршал Паулус.⁹⁹ „Маршал Паулус, разрешете да остана“ — така почваше то.

— В „Литературен живот“ ти публикуваш и рецензии. Такава е рецензията ти за романа на Петър Стъпов „Знаменосецът“, който е посветен на Никола Симов-Куруто.¹⁰⁰

— Да, знаменосеца на Ботевата чета.

— Между другото споменаваш, че преди няколко години е имало у нас нарочна библиотека за исторически романи.

— На Петър Карапетров.¹⁰¹

— „Древна България“?

— Да, нея. Мисля, че с някои свои заглавия тя свърши това хубава работа.

— Позоваваш се и на факта, че в последно време в европейската литература „се появиха от знаменити автори много романизирани биографии и исторически романи“. И продължаваш: „Това е напълно закономерно. В тревожни и несигурни дни като нашите се търси опора в миналото. Големите героични личности се взимат за пример.“

— Че хубаво съм го казал!

— Кои посещаваха кафене „Раковски“?

— То беше „продължение“ на кафене „Средец“, т. е. там идваха много хора от „Средец“, защото то вече бе много компрометирано пред полицията. Става дума за 1942—43—44 година. Някои вече избягваха честото ходене в „Средец“. Собственик на „Раковски“, както вече казах, беше Перо Шанданов, известният македонски революционер, който даваше и на вересия, която никога не събираше. „Едно кафе, бай Перо. Пиши го“. „Една чаша вино. Пиши я“. Той дори често мърмореше, ти викаш „Пиши я“ и той промърморва: „Пиши я бегъл.“

— Разкажи за първите си запознанства от това време.

— С идването си в София първо се запознах с Димитър Методиев, който се движеше в литературните среди, но не се издаваше, че е поет. Той минаваше за партиен работник и аз много се учудих след Девети септември, че е публикувал книга стихове. Вторият човек, с когото се запознах и с когото живяхме,

беше Радой Ралин. Живеехме на улица „Кирил Видински“ 8, при една хазийка, кака Донка ли се казваше? ... Радой трябва да помни. Там се запознах и с Вутимски. Оказа се, че той често е ходел там и е идвал да спи в избата на тази къща. Аз тогава протестирах и виках на Радой: „Бе как така ще спи в избата! Нека го взимаме при нас!“ „Той не иска да идва — отговаряше Радой. — Освен това е болен от туберкулоза и не иска, да не ни зарази.“

Чрез тази компания се запознах и с Богомил Райнов.

— С Веселин Ханчев?

— С него се запознах в „Литературен глас“. В „Литературен глас“ Радой Ралин отговаряше за писмата на читателите. Така аз се свързах с тогавашната литературна младеж, чрез двата вестника „Литературен живот“ и „Литературен глас“, чрез нелегалната писателска партийна организация, чрез която се движеха много работи. Тогавашно се запознах с Павел Вежинов, с Челкаш. Павел много ми хареса като човек, беше много интересен. Живееше в една вила към Овча купел, тя беше на един адвокат. Павел заемаше една таванска стаячка, цялата пълна с романи, преводни. Тогавашно аз разказах на Павел някои истории от Варна. След Девети септември той написа и издаде романа си „Синият залез“, в който героят фигурира с името Бо. Павел не е променил дори и името. Имам две книги от него с надпис „На героя на тази книга. От автора.“

— Да си спомняш интересни впечатления от тези твои първи познания?

— Ами Богомил-Райновата компания... Много пъти съм ходил в квартирата на баща му — на „Трапезица“ 4, наблизо където сега е ЦУМ. У тях се събираха много хубави компании, Николай Райнов¹⁰² беше много интересен човек. Спомням си, че по това време, когато се съберяхме, понеже той много ме харесваше като поет, казваше: „Какви поети сте вие, има един поет и имаше един поет — Никола Вапцаров.“ Той признаваше Вапцаров за поет.

— А към вас — младите — как се отнасяше?

— Много ласкаво, като баща, грижлив.

— С Радой колко време живяхте заедно?

— Може би година, година и нещо.

— Ти на него си посветил едно стихотворение — „Вечер вкъщи“. В „Литературен глас“ е отпечатано. И под заглавието е написано „На Радой Ралин“.¹⁰³ Случайно ли се събрахте с него, или общата ви работа стана причина за това?

— Ние си кореспондирахме преди това. Много писма си пи-

сахме, аз ги имам запазени. След това съвсем естествено се събрахме. Мисля, че той ме покани.

Спомням си подготовката на книгата на Александър Геров „Ние—хората“. Вече ти казах как мина тя през цензурата. Книгата излезе, разпространи се, имаше много смели работи, хареса се на хората. И най-важното — с тези поправени думи ти доби ярко гражданско съдържание. Така беше и в стихотворението „България“. Но имаше и една грешка: „Над твоята глава луната ще се движи като орел“, а всъщност е: „...като ореол“. Така беше напечатано „като орел“, Сашо много се ядосваше. Печатарите бяха събрали.

Тогава книгите и вестниците се печатаха в две печатници — на „Нова камбана“ и печатница „Братя Миладинови“ на днешната улица „Иван Вазов“.

— Как протичаше съжителството ти с Радой?

— Много хубаво, той е ексцентричен човек, но ние много хубаво живеехме, приятно, много весело, квартирата беше хубава. Тогава там беше краят на София, улица „Кирил Видински“ 8, две къщи над ресторанта „Под липите“.

— А усещаше ли тази среда да ти влияе — позитивно или негативно, тъй като по това време настъпват промени и в поезията ти, в сравнение с написани преди работи?

— Влияеше, разбира се. Много голямо беше преклонението у всички към Вутимски. Такова влияние в нашата поезия — чрез личността и поезията си — може би Далчев е оказвал. Вутимски — също. Повече друг не е играл такава роля в поезията ни по отношение на формалните търсения, по отношение на духа, на поетичния дух. Той беше много завладяващ човек...

Сетих се нещо за това, за което преди малко говорехме. Накрая кафене „Раковски“ фалира. Перо Шанданов, като го затвори, ни събра. И аз тогава измислих една песен, която пеехме:

Кафене „Раковски“
от нази загина,
от нази загина
за една година.

(Бождар изпълнява четиристишието, нагледено по мелодия, популярна през четиридесетте години у нас.)

Вутимски също много често идваше в това кафене и пееше

там. Той беше чудесен певец, пееше много хубаво, особено популярната „Къде са седемте пияни негри...“ И други свои песни пеше на масата.

— Той пиеше ли?

— Доста, и това бе за него гибел... И туберкулозата. Ако беше почнал да се лекува, може би щеше да се закрепи. А то как можеш да си болен от туберкулоза и да живееш из избите, да бъдеш без квартира... Вярно, че беше беден.

— Той нали почина в Сурдулица?

— Да, в Сурдулица. Защо ходеше в Сурдулица, това не мога и досега да разбера, след като край София има такива санаториуми като санаториума на Хаджиниванов (бъдещия Студентски) в Искрец? Никога не ми е било ясно, може би да е имал някакви връзки, познати лекари.

— Аз съм слушал доста остри изказвания по негов адрес. Особено по отношение на неговото гравитиране към „Златорог“.

— Виж какво, не само той гравитираше към „Златорог“. По това време от нашата компания почти половината бяха в „Златорог“. Ясно, че той почва с много ярки революционни стихотворения — сборника „Жажда“. Но това е много сложен въпрос, въпреки че и аз съм писал против това — знаеш писано-то против Пантелей Матеев.

Освен това нещата в „Златорог“ бяха много променени: там беше Фурнаджиев, който играеше много важна роля, влияеше на Владимир Василев в положителен смисъл. И друго — при „Златорог“ има следното нещо, което не бива да се пренебрегва: едно е литературната теория на списанието, особено в последните години, която ние не можем да приемем, а фактически почти цялата литературна практика на списанието е приета. Йовков е приет целият, почти всички автори.

— Емилиян Станев...

— И Емилиян Станев. И критиците ако вземеш: Петър Динеков, Богомил Нонев. Така че в „Златорог“ нещата са много сложни. Тогава имаше една линия, на която ако противоречиш, може да изглеждаш смешен, но някои мислеха така: „Ние каможе да изглеждаш смешен, но някои мислеха така: „Ние каможе да отидем в „Златорог“, ще го променим.“ А по това време няма остри сблъсъци освен статиите на Владимир Василев по повод полемиката му с Тодор Павлов.¹⁰⁴ Почти нищо няма сочено против прогресивната литература. Вече тази литература има големи поети, които се признават и от буржоазията. Един Петър Динеков прави антология на българската поезия във „Вестник на жената“,¹⁰⁵ в която фигурират имена като Радевски, като Мария Грубешлиева, Людмил Стоянов, поети явно

на комунистически позиции. Вече се показват двете култури, според определеното на Ленин, които явно съществуваха, бяха почнали да си влияят взаимно и вече почваше да се чувства ръководната роля на лявата поезия, на партията върху културния живот.

Огромна роля изигра ръководителят на левите писатели по това време Крум Кюлявков-Никифоров, който беше един страшно жив човек, с огромно влияние и опит. Той пишеше статии в „Заря“¹⁰⁰ под псевдонима Никифоров. Кюлявков ходеше, срещаше се с хората, ясно виждаше положението година, година и половина преди победата. Аз му виках: „Бай Круме, чакай още бе, ти така говориш, като че ли революцията утре ще бъде.“ А той: „Утре ще бъде, утре!“

Кюлявков вече мислеше за културния живот, виждаше хората, привличаше ги, набелязваше, формираше това, което стана отечественофронтовското ядро на културата ни след Девети. Той разбираше много добре културната роля, като същевременно с това играеше и политическа роля. Той събираше в нелегални квартири Политбюро. Той е една изключителна фигура, която остави и няколко много хубави стихотворения. Например стихотворението му за Димитров или „Никодим“ — едно великолепно стихотворение, великолепно балада. Аз се радвам, че се познавах с него. Случи се, че след Девети септември живеехме заедно на улица „Добруджа“ 2 в съседен разделен апартамент. А под нас живееше Тодор Павлов.

Според мене той сега незаслужено е забравен, а като говорим за онова време, трябва да кажем, че всичко, което ставаше тогава, беше под негово ръководство.

Когато ми казаха след Девети да отида на първото събрание на партийната организация (по това време аз дори още не бях приет за член на Съюза, а ми казаха, че ме приемат за член на партийната организация), заседанието беше в общината.

— На „Гурко“, срещу Централната поща ли?

— Да, срещу пощата. Добре си спомням, че валеше дъжд. Качвам се горе, в една от заседателните зали. Влизам вътре и заварвам на стола на кмета, един висок такъв, седи Крум Кюлявков, кимна ми с глава. До него, като помощник седи Лозан Стрелков. Там седяха и Ангел Тодоров, Младен Исаев, Челкаш и други, които се готвеха да заминават за фронта. Дори се казваше, че те заминават по решение на партийната организация.

Първата реплика, която чух при влизането ми, бе на Чел-

жаш. Той говореше, по това време вероятно се обследваха хората — каква им е била дейността до Девети. Неговите думи, които чух, бяха: „Другари, благодаря ви, че ме оставяте да дишам въздуха на партията.“ Той беше целият почервенял, вероятно е ставало дума за негови грешки, за негови слабости... Това нещо съм запомнил.

Крум Кюляков има хубави пиеси. Първата пиеса за Димитров е негова.

— „Първият удар“.

— Да, тя.

— Като гимназисти в първите години след Девети септември играехме и неговата пиеса „Марта“.

— Вярно е, че той не е от първите фигури по сила на поетическия си талант... Той се увлече в борбите след Девети септември, много воюваше с Фурнаджиев, имаха с него някакви...

— ...търкания?

— ...търкания. Фурнаджиев беше по това време „на власт“, така да се каже, а след това загуби тази власт. Властта в литературата се губи лесно...

Та незаслужено е забравен Кюляков. Така мина и погребението му...

И понеже питах за живота в нашите среди преди Девети септември, мога да ти кажа, че той беше дело именно на Крум Кюляков. Чувствуваха се неговите идеи, идеите на Георги Димитров за приобщаването на хората. Той не позволи своеволия. След Девети септември някои писатели бяха съдени, но доста меко. Само най-отявлените, фашизираните получиха присъди, но много скоро им се прости, пак бяха приети в съюза. И някои левосектантски настроения също не получаваха подкрепа. Аз бях на първото литературно четене в кино „Славянска беседа“, където сега е театър „Сълза и смях“. На него някои писатели комунисти станаха и си отидоха, понеже четенето откри Георги Цанев, а те го считаха за ликвидатор. „Как може той да открива четенето?“ Тогава Валери Петров чете едно много хубаво стихотворение. (За Валери Петров забравихме да говорим, а и с него се познавам от това време.)

Та ето отношението и към един Георги Цанев, въпреки положителната роля на списание, каквото беше „Изкуство и критика“. Тази роля не се признаваше от някои левосектанти.

— А Крум Кюляков проявяваше търпимост?

— И разбираме. Той осигури тази атмосфера в нашите среди. Както знаеш, той ликвидира тези настроения от кормиловска-

та история, разделението на хората. Кюляков събра хората, обедини двата центъра, които съществуваха в лявата литература.

— Чувствуваше ли се влиянието на кормиловската история при твоето идване в софийските литературни среди?

— Чувствуваше се, много се чувствуваше. То и след Девети септември се чувствуваше. . .

— Впечатленията ти от Д. Б. Митов и Калина Малина, нещо за „Литературен глас“.

— Редакцията беше на „Парчевич“. Мисля, че би трябвало да се сложи там една паметна плоча. Сега откриха там сладкарница, много хубаво стана, но това не пречи — на стената би трябвало да се сложи плоча! Въобще нашият литературен печат къде е бил, какво е бил — никъде не е отбелязано. Това би трябвало да стане и за „Литературен глас“.

Редакцията беше в един магазин, в който куцийт Д. Б. Митов винаги седеше на един масивен стол, със своята голяма обувка на единия крак. В другата половина на магазина беше библиотеката. На мене тогава ми се струваше, че магазинът е много голям, а след Девети като го видях, разбрах, че не е бил толкова голям. В библиотеката се раздаваха книги.

— На кого?

— На хора, които се записваха. Това беше един начин за малки печалби.

— И на контакти ли?

— Не, за финансово поддържане на вестника.

— Някаква такса ли се внасяше?

— Да, такса за книги. Идваха абонати на библиотеката. Тя беше голяма, събираше се главно от авторите, чиито книги вестникът отбелязваше в книгописа си и авторите ги подаряваха.

— А кой ги раздаваше?

— Радка, доведената дъщеря на Д. Б. Митов от Калина Малина. „Радка с бялата забрадка“, както ѝ викаха.

Радвам се, че там се запознах с такъв изключителен поет, какъвто беше Кирил Христов. Остреща някъде имаше една кръчмичка и той, въпреки че беше болен и вече не пиеше, обичаше там да седи. Викаше: „Стига сме седели в кафенета. Елате да отидем в една кръчма.“ И сега го виждам с неговата лъскава, бръсната глава.

Той написа според мене освен „Последни пожари“ една много хубава книга „Затрупана София“. Поезията му вече бе-

ше доста остаряла, въпреки че някои изпадаха от нея в голям възторг. На нас много не ни харесваше.

— Въобще тя имаше ли някакво въздействие върху вашето поколение?

— Не ни действаше.

— Старомодна ви се струваше?

— Старомодна. Но важното е, че то бе за нас като легендарна личност, като един човек, който идва от миналия век, от Вазов... Спомням си, че ходихме на неговото погребение, както и на погребението на Теодор Траянов. Беше голяма загуба, според мене това, че още в първите месеци след Девети септември си отидоха и двамата.

— Ти усещаше ли у него острата, конфликтната личност?

— Да, той говореше остро, псуваше, говореше цинизми. Болен беше доста. Живееше в Овча купел, говореше за лековитата вода там, разчиташе много на нея.

— А с Митов приятели ли бяха?

— Много близки.

— Може би като свързани със Стара Загора.

— Не знам. Някои не приемаха вестника на Митов „Литературен глас“. И там нещата също така са много сложни. Някои го считаха, че е доста силно ориентиран към френското: като френски възпитаник Митов беше в близки отношения с френското посолство и с Алианс Франсез — с Жорж Ато.¹⁰⁷ Дори някои ми казваха: „Стига бе! Какво правиш в този вестник на френския шпионин?“ Имаше и такова отношение. Обаче доколкото разбрах впоследствие, след смъртта на Митов, той е бил, изглежда, свързан много здраво, не така външно със съветските среди у нас, може би със съветското посолство... нещо, което не демонстрираше, може би от тактически съображения... Митов поместваше и реклами, за да се издържа вестникът чрез тях — реклами на унгарските електрически крушки „Тунгсрам“, някакви френски реклами...

— Споменавайки за „Тунгсрам“, кажи ми, ти ли си рисуval за „Литературен глас“ тази реклама? Поместена е в последните броеве — в началото на 1944 година. Буквите ѝ много приличат на буквите, с които си изписал ЛИК за страницата във вестник „Завой“?

— Може, може и аз да съм я нарисувал.

— Как се отнасяше с вас, със сътрудниците Д. Б. Митов?

— Много добре.

— Той беше човек с широка култура.

— Да. Там се запознах с жената на Димитър Димов — Не-

ли Доспевска, която беше литературна критичка, пишеше критики там... Въобще вестникът беше интересен. И не е разгледано върху какъв широк фронт нашата партия, на колко страни е действала... Във всичко това и зад всичко стоеше невидимата, известната на малко хора фигура на Крум Кюлявков (Никифоров), който пишеше под това име статии в „Заря“, в литературната страница.

— Той активно ли участвуваше в тази страница?

— Да.

В „Литературен глас“ Веселин Ханчев беше много близък сътрудник на Д. Б. Митов. Тях ги свързваше общата им любов към Франция, към френската поезия, към френската култура. Д. Б. Митов много го обичаше. Весо ходеше с едно палто, с кадифяна яка — той се и обличаше по френски маниер. Когато го взеха войник, жена му Мими ходеше на свиждане бременна с първото си дете. Тя много се плашеше да не го изпратят някъде далече...

— Ти спомена какво са ти подхвърляли някои за „Литературен глас“. Но всички ли и нелегалната ли писателска партийна организация се отнасяха към вестника с недоверие?

— Не, не всички. Аз ти казах, че в тези отношения имаше много нюанси.

Всичко тогава невидимо се насочваше към обединение, към събиране, към унищожаване на враждите, на омразите с оглед да се образува един цялостен фронт. Година, година и половина преди Девети септември аз съм чувал за това да говори Кюлявков.

— В „Литературен глас“, макар и в последните месеци на неговото излизане, ти активно работиш там. Там е Веселин Ханчев...

— ...и Радой Ралин.

— Т. е. хора с явно изразени леви, комунистически убеждения. Съществуваше ли между вас определена връзка на базата на общия мироглед, общи художествено-естетически принципи, съзнанието за изпълнение на необходима партийна задача?

— Не бих казал, че между нас е съществувало такова разбиране. Освен това доста време, дори няколко години и след Девети септември за нелегална дейност аз считах дейността в партизанските отряди или ако си попаднал в затвора. Поради това ми разбиране, не считайки, че съм направил кой знае какво много, аз доста по-късно подадох документи за признаването ми за активен борец против фашизма. За това насила ме на-

караха Никола Алексиев, Лозан Стрелков и други. Не се считах за активен борец, защото за мене такъв е оня, който се е борил с оръжие в ръка. А се оказа, че това си има своите стъпени... Аз не му отдавах такова разбиране, като знаех, че имаше хора, които се биха и загинаха... Аз не считах свършеното от мене кой знае какво...

— Какви трайни следи у тебе са оставили преддеветосептемврийските месеци, прекарани в бомбардирана, „затрупана София“?

— Аз имам един приятел от това време — Димитър Димитров. През лятото на 1944 година живях в една квартира на улица „Аксаков“, до Студентския дом. Димитър Димитров е от село Остров, Оряховско. Бе млад писател по това време. Той работеше в Радиото, и аз работех по това време там. След това отиде на фронта, върна се оттам...

Беше приятел на Емилиян Станев. Когато Емилиян редактираше списание „Ловец“, Димитров му беше уредник.

С него се настигнахме в една стая. София — празна, поради бомбардировките, всички хора избягали. Ние облепихме счулените прозорци с прозрачна хартия, вътре си има легла, завивки. Нанесохме се и живяхме един-два месеца, докато аз в началото на септември се върнах във Варна. В началото на октомври дойдох отново в София. Това беше един много страшен период: работеха само два-три ресторанта, една-две бръснарници.

— Наистина „затрупана София“.

— Да, както казваше Валери Петров в своето стихотворение: „И къщите както в театър и отвътре се виждаха те“. Помня как вече вестник „Зора“ напечата няколко съобщения на ТАСС, усещаше се приближаването на нещо важно... Спомням си една интересна среща. Отиваме в ресторант „България“ или в „София“, които работеха — не мога да си спомня кой точно, но бе един от двата...

— Имаше ли по това време ресторант „София“?

— Имаше, да.

— Къде беше той?

— Където след това бе Клубът на културните дейци.

— Срещу Руската църква?

— Да. Зданието на Пейкови, които издаваха списание „Икономия и домакинство“. Не мога да си спомня с кого бяхме, но искаме да седнем на една маса сами, обаче няма свободна.

Принудихме се да седнем, където седяха един офицер-капитан с млада дама. Приятелят ми се намръщи: „Какво сядаме тук, няма да може да си говорим нищо при този офицер.“ На нас ни стана неприятно, на офицера също. Но обядвахме заедно, в почти пълно мълчание. Той — в униформа, с екселбанти. И само след месец аз разбрах, че ние сме обядвали на масата с капитан Илиев.

— Петър Илиев, бъдещият генерал?¹⁰⁸

— Петър Илиев, благодарение на когото на Девети септември бе овладяно Министерството на войната. Като капитан той участвувал вече в заседанието на Политбюро в навечерието на Девети септември. Запомнил съм го твърде добре. Това бе станало преди месец само. А и бавно сервираха — близо час чакахме. Ядохме костенурки. Тогава друго месо нямаше.

... Мисля, че достатъчно материал ти дадох за работа през отпуската.

— Да, разбира се.

Разделяме се с взаимни пожелания за приятна лятна почивка.

Обед е, а юлското слънце някъде се крие, софийското небе се мръщи, озлобено вероятно от това, че софиянци му обръщат гръб, хукнали към морето и планините, зажаднели за отдиш, за капка тишина...

Мека приятна утрин в късната есен, която тази година е много ласкава с всички, дарявайки ни едно истинско, жадувано от дълги години топло слънчево „сиромашко лято“.

Тишина и безлюдие е към големия жилищен блок на писателите на улица „Незабравка“. Отдавна обезлистените дървета от Парка на свободата, за които „Незабравка“ е източната граница на техните все по-ограничавани площи, срещат мъчливо самотни възрастни мъже, които едва чуто почукват с бастуните си в сутрешната тишина. Смълчани са и в своята малко смешна шарения къщичките на дъновистите, останали сред все по-урбанизиращия се пейзаж като островче на анахронизма... Рано е почнал своя трудов ден съседът скулптор, чието голямо ателие се е оказало недостатъчно — а и би ли било достатъчно въобще! — да побере неколкометровата гигантска фигура на мъж с четнически дрехи, наподобяващ много Хаджи Димитър.

Божидар не бе въщи. Въпреки упоритото ми звънене, вратата на апартамента му продължаваше да бъде заключена. Тръгнах си с лека горчивина. Пак заетост, пак многобройни ангажменти.

Но тъкмо излизах към улицата, го видях припряно да заключва колата си. Викна ми отдалече:

— Извинявай, не допуснах, че ще закъснея толкова. Искан да ти оставя бележка на вратата, но нямаше как да я закрепя... Много извинявай...

Тишината на просторния хол ни предразположи към разговор. Божидар бе в отлично настроение. Започнахме, без да губим време. Още повече че зелените цифри на електронния часовник върху масичката отсреща прогаряха у нас като хитри и безпощадни очи всяка склонност към леност, към разсейване...

— В една от предишните ни беседи ти малко говори за своята работа в Радио София.

— В Радиото бяхме много хубава група: Валери Петров, Богомил Райнов, Александър Геров. Някои бяха постъпили по-

рано, други по-късно. Веселин Ханчев дойде по-късно, понеже беше войник. Цветан Ангелов работеше също там. На мене ми беше много интересно да гледам известни поети, които аз уважавах, как работят, как пишат... Тогава се пишеше „на коляно“, набързо, агитки... Валери Петров тогава издаде своята книга „Народен съд“,¹⁰⁹ писана за Радиото. Въобще атмосферата беше много хубава.

Имаше две интересни истории от това време.

Идва В. в нашата стая. Тогава ние работехме заедно с Богомил Райнов, който непрекъснато носеше в стаята разни шмайзери, пистолети. И веднъж, удряйки един от пистолетите, който бил хванал за дулото, си простреля ръката, понеже в пистолета имало патрон. Той за малко не уби Богомила. Та идва В. Стаята беше с ламперия. Това са известните стаи в Радиото, на първия етаж. От едната страна на ламперията има мивка, от другата страна — гардероб, а в средата е входът, т. е. на тази стена са три врати, еднакви по големина.

И В. идва и иска да ѝ се пусне някакво стихотворение за вълната. В него имаше такъв стих: „Върнете ни вълната...“ Тогава се събираше вълна за фронта, за платове за армията. Аз ѝ казах, че стихотворението не е хубаво и затова не може да се пусне.

„Как да не е хубаво, регент Тодор Павлов го чете.“

„Бе — викам — той може да го е чел, но той работи в Регентството, не в Радиото, тук ние работим...“

Тя много се ядоса и извика: „Това е безобразие“, и си тръгна. Но вместо да хване бравата на вратата, тя хваща вратата на гардероба, която има дръжка отвътре. Тръшна вратата и се затвори вътре при палтата. Ние се заливаме от смях. А тя бута отвътре силно и по едно време излезе, с омачкана, килната настрани шапка и викна отново „Безобразие!“ и излезе...

Другият случай бе един ден, когато бях дежурен. По обед ходехме с Веселин Ханчев да обядваме в близкото известно заведение „Под липите“. И този ден там хапнахме и пийнахме по малко. Като се връщахме, Веселин Ханчев вървеше нарочно по плочите на тротоара, за да види, че може да върви право.

Качвам се в дежурната стая. Вътре имаше някакъв човек, а аз чувам, че по радиото някой говори, и на майтап викам: „Кой говори бе, кой го пусна да говори този...“ (употребих една груба дума). Оказа се, че говори Димо Казасов, министърът на информацията, а човекът в дежурната бил охраната му, който веднага му казва за думите ми. Казасов отива в ЦК

и се оплаква на най-високо равнище — не зная точно на кого, — че комунистите в Радиото го наричат еди-как си.

Вика ме Карло Луканов, който тогава беше директор на Радиото, и ме пита какво е станало. Аз му разправих. И той казва: „Ще трябва да отидем в министерството и ти да се извиниш на Казасов.“ Викам „Добре“.

Радиото имаше една кола „Опел-адмирал“ — зелен, с гюрук. Отиваме с нея на булевард „Руски“ срещу Руската църква. Там тогава беше Министерството на информацията. Почакахме малко с Карло Луканов, след което влизаме в кабинета на Димо Казасов. Карло Луканов му казва:

— Другарю министър, дошъл е нашият редактор Божидар Божилов да ви се извини.

Той стана, сложи ръце отпред и каза: „Слушам.“ И аз казвам:

— Другарю министър, много се извинявам, че ви нарекох. . .
— Добре — отговори той. — Извинен сте.

И излизаме навън, а Карло Луканов ми викна: „Може ли така, защо пак употреби думата? Пак да му напомняш. . .“

— Ами как — нали трябва да се извиня! . . .

Карло Луканов беше много интересен човек. Аз още от тогава много го уважавах и той ме беше заобичал. С него имахме следната история пак от Радиото.

Въпреки че бях освободен от военна служба, след Девети септември исках пак да ме вземат в казармата. И ме викат в Трети армейски свързочен полк в Шумен. Отидох там. Командир на полка беше подполковник Паничков, царски офицер, много уплашен от новите ситуации. Като наближи Великден — бях стоял десетина дни, аз му викам: „Трябва да отида в Радиото да си издам някои работи и материали.“ Излъгах го. И той ми даде три дена отпуска, която после един-два пъти си продължавах, като подправях билета, защото не можах да си свърша работата. С бележката за отпуск си извадих безплатен билет, качих се на влака и дойдох в София, във Военното министерство. Емил Манов и Веселин Андреев служеха там в Политическото управление. Там беше и Георги Караславов. Те веднага ми уредиха среща с Фердинанд Козовски.¹¹⁰ А Карло Луканов, който е бил с Козовски заедно в Испания, ми даде едно писмо, с което го молеше да ме освободи от военната служба. Той ми го прочете дори. То започваше: „Драги Ферчо — те така са го наричали в Испания! — Моля те да освободиш нашия редактор, че ни е много необходим. Може би е станало

някаква грешка, та сега го вземат войник — очевидно са объркали нещо по списъците. . . ”

Козовски, след като прочете писмото, казва: „Добре. Елате след Великден.“ Почнаха празниците.

— Това трябва да е било 1945 година.

— Сигурно. Докато траяха трите дена на Великден, аз трябваше да поправам билета си за отпуск. По това време Веселин Ханчев служеше като войник във военното комендантство, което тогава се намирало в днешните помещения на театър „Сълза и смях“, откъм улици „Славянска“. Аз си отидох у нас, но той ми вика: „Не си спи вкъщи. За всеки случай ще гледам, ако случайно те докарат тука, да оправя работата.“ Но не се наложи. . .

След Великден, като отивам в министерството, питам секретарката всичко наред ли е, тя отговаря. „Всичко е наред. Вървете при машинописките да си получите писмото.“ Отивам там, те ми дават един запечатан плик, адресиран до началника на Първо военно окръжие. Питам къде е то, казват ми в Школата за запасни офицери, където е стрелбището, т. е. където бе разстрелян Вапцаров. Отивам там, заварвам в канцеларията художника Поплилов, Александър Поплилов, трудовак, също иска да се освобождава или нещо друго да урежда, не мога да си спомня.

Този, на когото дадох писмото, го отвори и започна да пише. Аз си спомням, че се протегнах да видя какво пише. И добре, че надникнах, и викам: „Какво пишете?“

— В писмото пише, че трябва да ви зачислим школьник.

— Как школьник? — питам. — Не може да бъде.

— Как не може да бъде, когато това е писмо, подписано от заместник-министъра генерал Фердинанд Козовски.

Оказа се, че Козовски бил разсеян човек. Това било известно.

Аз викам: „Недейте писа, ще отида в министерството, станало е някаква грешка.“ Отивам в министерството и с помощта на Емил Манов най-сетне се добирам до кабинета на Козовски и влизам. Казвам:

— Другарю генерал, спомняте ли си моя случай?

— Да, писмото на Карло Луканов, за поета. . .

— Ами вие вместо да ме освободите, сте ме пратили школьник.

— Така ли, че тогава оня, гдето искаше да стане школьник, сигурно съм го освободил. Ами — вика — защо не отидеш школьник?

— Как ще отида школьник, аз съм толкова необходим в Радиото, две години да карам школа за запасни офицери!

Той викна: „Добре. Ами сега она, гдето сме го освободили, как да го върнем?“

Та издаде заповед, която аз занесох на машинописките да я напишат: „Уволнявам в запаса на армията школьника Божи-дар Божилов...“ Той вече ме беше зачислил в школниците. Какъв школьник, като съм бил само един ден такъв!

По-късно ми оформиха и военния чин капитан, тогава да-вах на писателите такива чинове. Ходих и в школата в Тър-ново.

— Но това са чинове вече като политофицери.

— Да, след десетина години станах и майор. Та така беше с моята школнишка одисея...

— По това време Орлин Василев е в Радиото?

— Да, главен директор беше.

— А Карло Луканов?

— Той го смени. Орлин Василев малко стоя.

Орлин Василев тогава почна отново писателството. Напи-са книгата „Съпротивата“ с Коста Георгиев от Радиото, който беше много добър стенограф. Доскоро беше жив.

— Не става ли дума за Коста Георгиев, който е бил в „Ли-тературен глас“?

— Да, същият. Той е живял в Париж, работил е като техни-ческо лице в Гранд опера. Беше секретар на нашия отдел в Ра-диото. Много добър стенограф и машинописец.

По материалите Орлин направи една голяма „тухла“ — кни-га за съпротивата.

По-късно ние с Камен Калчев взехме Коста Георгиев, кога-то разпитвахме близките и приятелите на Георги Димитров. Аз пазя стенограмите. Тогава Камен Калчев се готвеше да пише „Сил на работническата класа“, а аз — моята поема. Ние хо-дехме с Коста Георгиев при мнозина, при Магдалина Баръ-мова...¹¹¹

— Фактически това ще да са били едни от първите издир-вания на спомени за Георги Димитров.

— Да, първите и непубликувани. Аз ги пазя, имам екзем-пляр от тях. Много интересни са.

— Да се върнем към времето, когато работиш в Радиото.

— Тогава беше време на големия ентусиазъм. Радиото бе-ше малко, както редица предприятия тогава. Но хубаво се ра-ботеше в него. Една година бях и главен редактор на „Радио-преглед“.¹¹²

— Тогава ли се създаде този вестник?

— Тогава. Аз съм му първият редактор. Той беше едно вестниче. За редактор взех Димитър Димитров. Работеше след това в телевизията, сега се пенсионира. Той беше уредник на вестника заедно с художника Иван Радев. По-късно Радев беше дълги години главен художник на София. Работехме тримата. Като напуснах оттам, отидох в „Литературен фронт“.

— Кой беше тогава главен редактор?

— Веселин Андреев. Той беше по съвместителство и главен редактор на „Народна армия“.

— Тогава вестникът се наричаше „Народна войска“.

— Да. В „Литературен фронт“ щатни работехме: аз като отговорен секретар, главният редактор не беше щатен, Генчо Стоев беше технически уредник. Освен това вестникът имаше двама-трима членове на редколегията, които получаваха някакви месечни възнаграждения: Пенчо Данчев, Младен Исаев и Анна Каменова. Това беше целият състав на редакцията. Щатни бяхме само двама души. . .

— . . . Ти и Генчо Стоев.

— Да, ние двамата.

— Къде се помещаваше тогава редакцията?

— На „Лега“ 6, в една стая. Когато след няколко години отидох отново да работя във вестника, редакцията му беше вече от десет души. Напуснах, отидох в издателство „Български писател“ и след една-две години като се върнах отново във вестника, там работеха вече двадесет души. Десетина години бях завеждащ отдел „Поезия“ — най-хубавото ми време там. Напуснах, отидох заместник-главен редактор на „Пламък“, след това главен редактор на „Пламък, секретар на съюза. Пак като се върнах във вестника като главен редактор, той беше вече 40—50 души.

— Нека да поговорим за времето, когато си в „Литературен фронт“, за това твоё най-хубаво време, както сам го наричаш. Още повече че във вестника са работили толкова много и интересни личности от нашата литература като Фурнаджиев, Емилиан Станев, Веселин Андреев.

— Аз с Фурнаджиев във вестника не съм работил.

— Ти си бил с него вероятно в издателството.

— Да, в издателството.

— Освен това той е редактор на доста от книгите ти.

— Та за времето и хората от „Литературен фронт“. При първото ми работене там веднъж идва в редакцията един писател и дава разказ. Разказът беше посветен на борбата за мир.

която по това време се разгаряше. Писателят нямаше пишеща машина и го беше написал на ръка.

— Спомняш ли си кой беше той?

— Разбира се, че си го спомням. Разказът беше доста посредствен — как някакви хора пишели лозунги в Италия, как полицията ги разгонила. Героите бяха с италиански имена.

Давам го на Веселин Андреев да го види, пък той вика: „Бе какво ще го даваш на мене, питай началството горе!“ Тогава се питаше в ЦК. И аз се обаждам, отивам и питам: „Може ли да се напечата разказът?“

„Какъв е разказът?“

„Не е хубав“ — отговарям.

„Не го печатайте. А кой е този писател?“

„Димитър Талев се казва.“

„Сигурно е много беден, щом няма и машина да си го препише. Ами като не ти харесва, не го печатай! И защо питате за всякакви такива работи?“

„По-особен е случаят“ — казвам.

И така не пуснах разказа.

След това, като работех в издателство „Български писател“, имаше една другарка — жена на полковник Лев Главинчев, Лидия Кацкова. Идва тя при мене веднъж и ми казва тихо, както тя въобще си говореше:

— Другарю Божилов, един наш писател е написал роман. Много ще ви моля да го прочетете.

Писателят идва — бе същият Талев, и аз съм първият читател, така да се каже, на „Железният светилник“, в ръкопис, на пишеща машина преписан, с много грешки. Прочетох го и много ми хареса. Тогава имаше македонско дружество с председател Калайджиев.¹¹³ Канцелариите им се намираха над киното „Македония“. Разбрахме се с Фурнаджиев аз да занеса ръкописа и Калайджиев да каже какво смята по него като позовавач на изобразяването. Калайджиев даде рецензия с някои препоръки. Дали се пазят тези работи още?...

— А какво беше становището му?

— Че романът е хубав. На мене също много ми хареса. Така с тези два случая съм свързан с Талев.

— В издателството ти не се ли занимаваше само с поезия?

— Тогава там имаше само трима редактори. И тримата бяха поети: Никола Фурнаджиев — главен редактор, Иван Бурий и аз. Така че ние се занимавахме с всичко. По-късно дойдоха Илия Волен и Светослав Минков.

В „Литературен фронт“ дълги години бяхме колеги с Еми-

лиян Станев. Той завеждаше белетристиката, аз — поезията. С Емилиян се познавахме много отдавна. Веднага след Девети септември живеехме на една и съща улица — „Неофит Рилски“. И се прибирахме често заедно — аз живеех на номер 39, той — някъде срещу мене. Почти на тъгъла се падаше. . . А някъде след „Витошка“ във високата кооперация живееше нашият общ приятел Илия Петров, художника, при когото ходехме често на гости. Той ми нарисува един великолепен портрет, който аз не взех, недооценявайки може би тези неща, и сега той е в художествената галерия в Плевен. Великолепен портрет. . .

— Живопис ли бе?

— Да. Негова жена тогава беше бъдещата жена на Емилиян. . . С Емилиян Станев бяхме добри приятели. Беше много интересен човек. Аз направих следния номер в редакцията, описал съм го като „Разказът с кученцето“.

Тогава главен редактор беше Славчо Васев. Редакцията не беше още много голяма — от двайсетина души. Редколегията бе от десетина души.

— На „Ангел Кънчев“ ли вече бе „Литературен фронт“?

— Да, на „Ангел Кънчев“. В малката стайчка бе „поезията“, а Емилиян Станев — в една от незаеетите стаи на заместник-главните редактори, зад главната стая, тъй като имаше само един заместник-главен редактор — Лозан Стрелков. Фактически Лозан и Славчо Васев бяха главни редактори, защото се сменяха — ту единият работеше, ту другият.

Наблюдавал съм Емилияна — той непрекъснато разглеждаше различни каталози за пушки, говореше само за ловни оръжия. Държеше в чекмеджетата разглобени пушки, както преди това в Радиото Богомил Райнов се занимаваше с шмайзери и пистолети.

Славчо Васев въведе всички материали за обсъждане да се преписват на пилюр, за да бъдат в много екземпляри. Бяха назначени две машинописки. Те пишат горките и раздават материалите на редколегията. Виждам обаче, че както аз, така и някон други не четат материалите. И един път става заседание в заседателната зала, която беше срещу моята стайчка. Славчо Васев казва:

— Хайде, Емилияне, представи разказа за броя.

Разказът бе от Г. К. Кирилов. Емилиян вика:

— Тоя път няма да го представя.

Аз разбирам, че Емилиян не го е чел. Славчо вика:

— Хайде тогава да почне някой друг!

Но никой не взема думата. Всички искат да чуят какво ще

каже този, който представя творбата, и след това да почнат да правят вариации върху казаното. Обаче няма кой да говори.

— Бе вземете думата, защо да се бавим — подканва Славчо. Аз съвсем ясно разбирам, че никой не е чел разказа, включително и главният редактор.

Всички мълчат. Тогава казвам:

— Аз ще взема думата. Разказът, общо взето, ми харесва. Бабата и дядото са обрисувани добре, картината на бахчата е дадена много хубаво, много колоритно, живо. Но не ми се харесва там станалото с кученцето, защо кученцето умира, накрая защо го убиват. Много сантиментално — викам, — наивно. Да се препоръча на Кирилов да не се убива кученцето. Много евтин трик.

И почват всички да се изказват: едни — да остане кученцето, други да се махне кученцето. Банчо Банов казва:

— Аз смятам, че кученцето може да остане.

Лозан Стрелков предложи да се махне. Емилиян също взе думата, вече окуражен от обсъждането:

— Абе вярно е, че дядото и бабата добре са дадени, но Божидар не е прав — защо да е сантиментално, просто убиват кученцето.

И така се разви обсъждането. Накрая Славчо Васев обобщи:

— Много се радвам, че стана такова сериозно и обширно обсъждане. Така трябва и за в бъдеще. Нека да възложим на Емилиян да поговори с автора и ако той се съгласи да махне кученцето, да го махне.

Емилиян го вика и му казва:

— Кирилов, прие се разказа. Но надделя мнението да се махне кученцето.

— Какво кученце? — пита Кирилов.

— Как, какво кученце — кученцето от твоя разказ — отвърща Емилиян.

— В моя разказ няма кученце.

— Ха-ха, няма кученце. Нали този разказ за дядото и бабата и бахчата е твоят!

— Вие бъркате — обяснява Кирилов, за какъв дядо и баба става дума?

— За какво се разказва в разказа ти тогава? — пита Емилиян.

— За съвсем други неща.

— Ами ти колко разказа си дал бе, Кирилов?

— Един разказ и в него няма никакво кученце.

— Как така? Твоя разказ, от Г. К. Кирилов, разгледахме.

И Емилиян му казва заглавието, от пилюрите, които са на бюрото му.

— Но вие не сте ли го чели?

— Бе чел съм го, как да не съм го чел — казва Емилиян.

— Как сте го чели, когато в него няма никакво кученце.

— Виж какво, Кирилов — станало е някаква грешка, ще се разберем с тебе допълнително. Мини утре-вдругиден. Хайде, че сега имам работа тука...

Емилиян много не се церемонеше.

Отпраща го и отива при Славчо Васев. Виква:

— Славчо! — Той говореше поривисто. — Станало е нещо.

— Какво е станало?

— Дойде Г. К. Кирилов.

— Е, ще махне ли кученцето?

— Как ще го махне? Няма никакво кученце.

— Как така няма?

— Ами няма кученце.

— Това трябва да е друг разказ, сигурно е дал повече разкази.

— Един разказ е дал и той е за някакво училище.

— Е, в училището няма ли кученце?

— Бе какво кученце там. Нали стана дума за дядото, бабата и бахчата.

— Значи сме разгледали някакъв друг разказ. Ти си объркал нещо, Емилияне.

— Как ще объркам. Един разказ е дал човекът.

И почват да се чудят. По едно време Славчо запитва:

— Кой се изказа пръв?

Емилиян си припомня:

— Божидар.

— Ааа...

И тогава редколегията взе решение, което протоколираха, и ме наказаха. Но с това мина...

После, като започвахме заседанията, Славчо Васев често подхвърляше:

— Хайде да почваме обсъжданията, но моля без никакви кученца!

Емилиян беше своеобразен, иначе имаше тънък поглед, беше много добър редактор, но не можеше търпеливо да работи с автор, нямаше отношение към тази работа. Обаче за нас във вестника беше голяма чест, че работим с един от най-видните ни белетристи. Преди туй той беше главен редактор на списание „Ловец“. Редакцията се помещаваше на „Гаврил Генов“.

Димитър Димитров, за когото говорихме, му беше уредникът. От „Ловец“ Емилиян дойде в „Литературен фронт“.

С Емилиян имам и следния случай.

Един път по време на някакви маневри съм мобилизиран като капитан във вестника на Първа армия. Това беше на 4-и километър, там бе и редакцията. Чука се на вратата. Аз бях главен редактор.

Чувам тракване на токовете и както пишех, виждам, че е влязъл един старши лейтенант. Изпъва ръка. Поглеждам под вежди — Емилиян Станев. Но той не разбира, че съм аз.

— Другарю капитан, разрешете да остана. Явява се по пореждане старши лейтенант Емилиян Станев.

Аз, без да вдигна глава, за да не ме види, викам:

— Така ли се представяте, другарю старши лейтенант?

— Защо — пита той недоумяващо. А беше стегнат. Той обичаше стегнато, хубаво да се носи.

Викам:

— Ръката се вдига по-високо, когато се отдава чест.

— Ще имам предвид.

— Няма да имате предвид, ами сега ще излезете, ще почукате отново и ще влезете така, както се полага.

Излиза Емилиян, влиза след малко, трааак токовете с всичка сила и вика:

— Другарю капитан, разрешете да остана.

Аз се разсмях и тогава той викна:

— Ти ли си бе? Как не те е срам!

Викам:

— Да се научиш, че така се влиза при капитан, не как да е.

Той беше едва старши лейтенант. Някои бяха направили себе си полковници, подполковници, а Емилиян — като „по-незначителен“ писател — старши лейтенант... И като старши лейтенант той завърши школата за запасни офицери в Търново.

— Струва ми се, че и ти си я карал.

— Да, и аз. Ангел Тодоров, Валери Петров, Александър Геров. Геров за малко един път щеше да изпобие хората.

Спомням си, че беше лято, бяхме с тънки офицерски рубашки. Пълзим из тревата, а зад нас е Александър Геров. Изведнъж той почна да пердаши с картечницата съвсем ниско над нас. Просто това беше единственият път в живота ми, когато усещах реално витъра на куршумите над гърба ми. Пред нас имаше един хълм с лозунг „Да живее БКП!“, написан с камъчета. Трябваше да го атакуваме. И аз си казвам, че ако стигнем до него и се надигнем да го изкачваме, той с картечницата

направо ще ни окоси. Затова командвам: „Стой! Връщай се!“ Пълзешком завихме, а той пак продължава. Затова ми нахмале малко наляво, бяхме малка част от десетина души с лека картечница. А тежката картечница — оставена на Геров да ни „подкрепя“ в атаката... Като се върнахме, сякаш да го пребием. А той в окопа усмихнат, развеселен и пак продължава да стреля „пат-пат-пат“. Викам му: „Не виждаш ли, че ние сме пред тебе?“ „Че вие нали пълзите!“ „Какво пълзим, куршумите над нас, по гърба ни минаваха.“

— Защо се връщате, другарю капитан? — ме пита там един майор ли беше или подполковник, не си спомням.

— Как няма да се връщаме, когато тук един, гдето сте го сложили на картечницата, ще ни избие.

Да, така беше със Сашо Геров.

— — — — —

На Славчо Васев направих следния номер.

Влизам веднъж в стаята му. Тогава главните редактори още нямаша „петолъчки“. На бюрото му — два стари телефона „Сименс“ — черни, еднакви. Аз много пъти съм ги виждал, но едва сега, при влизането си, ги забелязвам, че са еднакви. И докато говорим, тихичко вземам и разменям слушалките. Получих се тридневна история, която никой не можеше да поправи: когато се вдигне слушалката, телефонът не може да избира. Разбираш какво положение се създава.

Викаха хора от пощите, но телефоните не работят. Проверят линиите — редовни. Помня, че беше някакво напрегнато международно положение — дали не бе по унгарските събития? ... Славчо ходеше да се обаждат по телефоните наоколо. А неговите звънят. Вдигне слушалката „Ало, ало!“ — нищо не се чува, защото всъщност телефонът е затворен. Той се нервира...

Най-после го съжалих и му казвам:

— Другарю Васев, дайте аз да ви ги поправам само ако ми обещаете, че няма да се сърдите и всичко това ще го забравите.

— Защо да се сърдя? Само че как ти ще ги поправиш, тук хора от телефонните станции не можаха да ги оправят...

— Нищо, аз разбирам малко: служил съм четири-пет дни в Трети свързочен полк.

Той вика:

— Дадена дума?

— Дадена дума, разбира се!

Размених слушалките, като поставих всяка на мястото ѝ, и той само извика:

— Ааа!

— С Орлин Василев имал ли си някои интересни срещи, разговори, впечатления?

— С него работехме в Радиото. Той беше винаги голям ентузиаст, винаги правеше страхотни планове. Дълги години планира и все ни разправяше, че иска да пише някакъв роман „Тунелът“. Много пъти съм го слушал: и по събрания, и в лични разговори. Жалко, че този човек, който беше много талантлив белетрист, не можа да се осъществи напълно. Той написа, разбира се, хубави драми, които остават в златния фонд на нашата литература. С Боян Дановски ги работеха. Дановски и на мене ми е помагал. Той обичаше да работи, да помага, голям театрал беше.

Орлин Василев правеше много планове, но не можа да напише това, което планираше. Написа спомените „Житие-битие“, написа си пиесите, но според мене той имаше много по-големи възможности и ако беше по-организиран, можеше да напише значително повече работи.

Много често се виждахме у Людмил Стоянов, докато Людмил живееше на „Неофит Рилски“ и после, когато се премести на площад „Свобода“. При Мери на кафе ходеха Петър Диневков, Орлин Василев с жена си, Веселина Геновска с мъжа си Герчо Герчев (който някога имаше магазин за детски играчки до нас във Варна. Спомням си, че съм си купувал играчки от него като дете). Доста често там идваше и Камен Зидаров.

— Имаште ли определен ден, когато да се събирате в дома на Людмил Стоянов?

— Всяка събота или неделя редовно се ходеше на кафе. Пък и в следобедите аз ходех, когато работех наблизо в издателството. Мери много обичаше гости. Щом отидеше човек и тя веднага правеше кафе — казваше на момичето, което беше у тях... Аз съм приятел със сина ѝ.

— С Леонид ли?

— С Леонид. Ще дойде у тях някой човек, след това втори, трети, аз наблюдавах, слушах, беше много интересно. Людмил беше председател на Съюза на писателите, гледах как понякога разпределяха секретарите на съюза, подпредседателите... Аз бях млад тогава, никой не мислеше за мене... Само по едно време ме бяха сложили в един от управителните съвети, подвласник...

— Когато Людмил Стоянов ли беше председател?

— Не, мисля, че Христо Радевски беше, не мога да си спомня. Но от подгласник изведнъж станах член на управителния съвет, на мястото на починалия Елин Пелин.

— Значи това е било в края на 1949 година.

— Станах за късо време, тъй като срокът, за който се избираше управата, беше една година, не както сега.

— Тогава изборът е ставал на всяко годишно събрание. Това трябва да е било непосредствено след избирането на Христо Радевски за главен секретар на СБП, както се наричаше тогава председателската длъжност.

— Възможно е.

— Какво си спомняш за тези сбирки в дома на Людмил Стоянов? За какво се говореше на тях?

— Бяха интересни: клюки, новини, обсъждаха се разни въпроси. Понякога там ходеха и по-странични хора, от старите приятели на Людмил, там ходеше и Димитър Симилов. Симилов беше преводач, живееше на булевард „Димитър Благоев“... Понякога Мокрев идваше.

Това бяха интересни срещи. Събирахме се в Руския клуб, на обед, на вечеря. След това, вече много по-късно, почна да идва и Димитър Димов. Тогава станах приятел с него.

Имам следния спомен от това време. Веднага след Девети септември пред сладкарница „Цар Освободител“ се събраха голяма група писатели. Те оживено говорят по някакви въпроси. И съвсем настрана, като отхвърлени — Емилиян Станев и Димитър Димов. Тогава не ги признаваха много, не бяха във вихъра на събитията.

Ние се сприятелихме с Димитър Димов. Много често му ходех на гости. По това време пътувах често за Москва и той ми поръчваше да му купувам уреди за лабораторията, която имаше. Бях станал „специалист“ и знаех един магазин в Москва, в който продаваха различни медицински апарати. Димов правеше различни опити.

— Тази апаратура лично за него ли беше?

— Да, за него, той въкъси си имаше лаборатория, различни химически и физически апарати, кварцови и други апаратури.

Димов ми е чел почти всичките си пиеси, канеше ни на гости. Слагаше кафе и кейк и почваше да чете. Аз съм му слушал пиесите може би първи...¹¹⁴

— Съпруга по това време на Димов Лиляна Бушева ли бе, или Лена Левчева?

— Лена Левчева, после — Лиляна. Аз го запознах с Лена Левчева. Тя много настояваше пред мене да я свържа с Дими-

тър Димов, искаше да играе ролята на Ирина в бъдещия филм „Тютюн“.

Аз викам: „Не е за тебе тая роля.“ Тя бе настоятелна, най-сетне на мене ми омръзна и аз му се обаждам. Той вика: „Добре, да дойде утре да вечеряме в Руския клуб.“

На другия ден тя ми се обажда: „Много ти благодаря, много ти благодаря.“

„За какво ми благодариш? Да не би да играеш ролята на Ирина?“

„Не, обаче той ми поиска ръката.“

„Какво?“ — казвам.

„Поиска ми ръката.“

„Как ти иска ръката, той е женен!“

„Да, знам, че е женен, но каза, че ще се разведе.“

И действително Димов се разведе и се ожени за нея. Адвокатка му стана братовчедката на Лена Левчева, тя пише стихове. Разведоха ги в продължение на един месец. И Димов се ожени за Лена. Така че вина за този му брак имам и аз. Ако не бях му се обадил, може би той нямаше да се ожени за нея.

След това имам следния спомен от техния брак. Лена беше боледувала от туберкулоза и заболяването ѝ бе рецидивирало. Тя бе в студентския санаториум във Владая. Димитър Димов ми се обажда, че иска да го заведе там. Аз имах кола, той нямаше с какво да отиде, в София имаше малко таксито. Заведох го. Те се срещнаха и имаха много бурен разговор. Разхождаха се по алеите. Аз вървях понякога с тях, понякога нарочно се отделях. Най-накрая викам: „Стига сте се карали, аз си отивам.“

Взех го и се прибрахме. След това той се разведе с нея главно поради обстоятелството, че имаше страх от болести. Във връзка с това му направих следния номер:

Един път му звъня от Клуба на журналистите. Там имаше телефон до едно шадраванче, което после махнаха, понеже пречеше. Казвам му: „Обаждам се от Министерството на народното здраве. Писателят Димитър Димов ли е?“

Той казва: „Да.“

„Ще ви съобщим нещо крайно секретно, което не трябва да съобщавате на никого.“

Той вика: „Добре, слушам ви.“

„В България се е появила болестта... проказа.“ Аз нарочно казвам това, понеже бях слушал точно от него, че на нашата географска ширина проказа не може да се развива. Това е възможно от Гърция надолу.

И той пита: „Какво трябва да направя?“

„Първо — да не излизате никъде до наше второ съобщение. Към това трябва да се отнесете много сериозно, защото министерството иска да спаси най-видните хора на нацията и вие влизате в този списък.“

„Много ви благодаря. — Димов въобще беше много вежлив и възпитан човек. — Благодаря за голямата чест...“

Викам: „Моля. Имате ли питиета вкъщи?“

„Имаме.“

„Докато не ги изпие, вода няма да пиете, ще пиете само тях.“

Той: „Ами ако сме жадни?“

„С питиетата ще утолявате жаждата си, питиетата утоляват жаждата.“

„Много странно — казва той, — но щом казвате!“

„Като свършите питиетата, ще почнете да преварявате вода, но да ври най-малко един час.“

Те варят вода, то всичко извира, остава малко на дъното, изпиват го и почват отново да преваряват, както ми разправяше Лена Левчева. После беше ми се разсърдила за този номер...

Както съм си направил шегата, така съм я забравил. След два-три дена отиваме в Клуба на журналистите, сядаме на една маса с Иван Мартинов. Той беше приятел на Димов. И Иван разправя: „Знаете ли, че стана нещо с нашия приятел Димитър Димов?“

Питам: „Какво е станало?“

„Ами — казва — звъня му по телефона, искам да се срещнем, той не иска да ме види. Ипохондрията ли го е хванала, в психиатрията ли трябва да се обадим!“

И аз изведнъж се сещам и викам:

„Бай Иване, няма нищо, аз ще оправя работата.“

Той вика: „Добре, опитай, обади му се по телефона.“

И аз му се обаждам, а той:

„Не искам да говоря с тебе.“ — Затваря ми телефона.

Отидох у тях. Звъня на вратата. Той отвътре пита:

„Кой е?“

Викам: „Божидар.“

„Няма какво да говоря с тебе.“

Тогава влизам във вътрешния двор, понеже етажът на Димов беше партерен, и почнах да хвърлям камъчета. Той отваря прозореца. Казвам: „Бе, Димитре, чакай да ти разкажа.“

Той казва: „От министерството ми се обадиха.“

„Какво министерство, аз се обадох.“

Не мога да го убедя, че аз съм бил.

Той не пускал и жена си да излиза. Изпили питиетата — ликьори, коняци, които имали вкъщи...

— ... И преварявали вода!

— Да, и вода преварявали.

От Димитър Димов и Емилиян Станев имам следното впечатление:

Когато Димов написа романа „Тютюн“, аз бях от малцината, които се изказаха в подкрепа на романа. Този момент фигурира в стенограмата, тогава съм го защитил.

Помня как Димов си чете защитата там, където е сега списание „Септември“. Тогава там се помещаваше Съюзът на българските писатели.

— Кои други го подкрепиха?

— Не мога да си спомня. Спомням си ония, които яростно го нападаха. Но както и да е, той отпечата романа, стана лауреат на Димитровска награда, заслужил деятел. Почина на 56 години.

Та искам да кажа — затова започнах да говоря за Димов: с Емилиян те бяха приятели, но и се ревнуваха. Според мене Емилиян написа романа „Иван Кондарев“, за да го противопостави на „Тютюн“, да покаже, че той може да напише по-хубав роман. Не знам дали стана по-хубав...

Емилиян няма да остане само с него. И с разказите си ще остане. За този съпернически момент аз съм разговарял с Емилиян, той го отричаше, но се смееше и викаше: „Ей, ти такъв хитрец, подбрал си нещо все пак.“ Емилиян беше много честолюбив човек, Димов — също. Разбира се, и двамата са много големи писатели.

— Ти обърна ли внимание на появилите се преди известно време няколко реплики в „Литературен фронт“, на които постави началото бележката на Иван Мартинов за преиздаване на първото издание на „Тютюн“, а не на второто преработено от Димитър Димов?¹¹⁵

— Аз смятам също, че първото е по-свежо, по-интересно. Според мене първото е по-излято...

— ... По-монолитно.

— ... По-цялостно, образите са по-хубави. Накрая има вече нещо тезисно.

— Като говорим за първите ти следдеветосептемврийски години, си припомням и първата ти книга след социалистическата

революция — книжката „Стихотворения“. С какво е свързано в съзнанието ти излизането ѝ?

— Най-напред със скицата, която ми направи Найден Петков, свързано е и с жълтия цвят на корицата, който аз тогава много не харесах — много блед беше, но бе хубав жълт цвят. Книгата се разграби, въпреки че не излезе в малък тираж — мисля, че беше 5000, както ги правеше Петър Пондев. „Смяна“ беше една много успешна серия с малки книжки, в която излезе цялото наше поколение поети.

— Библиотеката продължава и досега.

— Тогава издадоха книги: Богомил Райнов — с червени корици, Веселин Ханчев — със сини, Невена Стефанова — със зелени.

— Тогава излезе и книжката на Климент Цачев.

— Той не е от нашето поколение.

— Да, но просто по това време излезе първата му стихосбирка.

— На Иван Пейчев — виненочервена. На Блага Димитрова не знам дали излезе.

— Мисля, че не.

— И на Геров излезе.

— Цялото ви поколение поети се представи. Как става издаването, Пондев ли те покани тогава?

— Пондев ме покани: „Събери — каза, — дай стихотворения.“ Аз дадох.

— Всичко ли, което ти предложи, беше включено?

— Не си спомням, сигурно почти всичко. В книгата имам и няколко доста слаби стихотворения, които по-късно никъде не съм включвал.

— Но там имаш и стихотворения, които ти останаха и в другите книги.

— „Димитров“ там е печатано за пръв път в книга, също стихотворението „Портретчето“, посветено на Стела Благоева. Някои казват, че едва сега като „Събеседник по желание“¹¹⁶ съм бил казал, че тя ми е братовчедка. А аз съм го казал още след Девети септември, писал съм го в поемката си „Портретчето“. Баба ми — сестрата на Вела Благоева — беше жива тогава.

— В книгата включваш и един цикъл от три стихотворения „Иван на война“. Има ли някакъв повод за тяхното написване? В цикъла влиза и това много пъти печатано стихотворение „Смъртта на Иван“?

— Конкретен повод нямаш. Тогава беше войната, някои бяха на фронта, ние не бяхме. Някои се готвеха, дори си спом-

ням — Богомил Райнов и Максим Наимович си бяха уредили заминаването. Но през това време се сключи примирието, нашите войски достигнаха до Австрия, американците не позволиха армията ни да продължи по-нататък. Войските се върнаха, оттеглиха се назад и Богомил и Максим не заминаха.

Така че темата за войната ме бе завладяла, въпреки че не съм ходил на война, дори на фронта не съм бил, макар че по това време имаше бригади и някои писатели ходиха.

Спомням си, когато заминаваше групата писатели за фронта, за което вече стана дума. Заседанието беше в общината. Там бяха Младен, Ангел Тодоров — вече във военни униформи, без пагони. Валери Петров после замина, също Иван Мартинов, който беше шеф, Теньо Стоянов.

— Ламар...

— Да и Ламар, поручик Ламар. Той имаше военен чин още отпреди Девети, от предишната армия, и си замина с пагоните на поручик, а другите бяха политически офицери, без пагони. Спомням си следния случай за поручик Ламар.

Имало един генерал на фронта Цоньо Ганев. Той веднъж попитал: „Защо този поручик се казва Ламар. Какво означава това?“ Отговарят му: „Лальо Маринов, господин генерал.“

„Така ли?“ И тогава той почнал да се подписва „ген. Цоган“. Съкращава си името като Ламар.

— Стихотворението „Смъртта на Иван“ завършва с четиристишие, чиито първи два стиха са:

От Иван това ще бъде всичко.

Повече от него — ни следа.

Не допускаш ли по този начин стесняване на философията на героизма.

— Строфата завършва:

Ще остане само тук звездичката му,
малката оловена звезда.

Това е символът, остава звездата—идеята, петолъчката!...

За войната написах тези две-три стихотворения, които бяха първите стихотворения, написани от мене след Девети септември. Всички пишеха по повод, много...

Много странно е, че аз прекарах почти една година тогава след Девети, без да пиша и да печатам.

— Защо?

— И аз не можех да си обясня защо. Може би защото бях в обкръжението на известни, много добри поети и ми е било стеснително да пиша и печатам.

— Може би ти е влияела и промяната в служебните ти задължения.

— Бях много зает. Но ми беше повече интересно да гледам другите как пишат, да поръчвам на другите да пишат, не аз да пиша. Може би тогава за някакво предаване съм написал тези стихотворения.

Ангел Вълчанов ми е нарисувал и една рисунка, която имам — той беше и художник, и режисьор, и журналист — пенкилер, както се казва. Рисунката е „Иван и звездичката“ — значи е рисувана по това време, с водни бои. Много хубава рисунка.

— По това време ти пишеш стихотворението „Димитров“. Какъв бе поводът за написването му. Доколкото знам, то е написано първоначално като предизборно стихотворение.

— Аз живеях тогава на улица „Плиска“ 10, зад полиграфическия комбинат. Сега улицата се нарича другояче. Впрочем защо я прекръстиха, не ми е ясно. Необяснимо е понякога това. Защо улица „Плиска“ трябва да бъде прекръстена, да бъде наречена „Тракия“ например или с някакво друго име, просто непонятно... Защо е всичко това? В Париж и Москва например улиците носят названията си още от първоначалното кръщаване. Сега ненужно беше прекръстването на „Евлоги Георгиев“ в „България“. Такава улица с 200—300 номера не може да има. Само в Берлин има улици с по 1000 номера. И в Съединените щати понякога има такива дълги улици.

Преди Девети улица „Евлоги Георгиев“ беше прекръстена на улица „Хитлер и Мусолини“. След Девети септември беше възстановено названието ѝ. Нямаше нужда сега тя да бъде „България“. Спомням си, когато преди Девети септември бяха прекръстили улицата „Хитлер и Мусолини“, че бях измислил един виц — не много сполучлив, — но го пуснах така: Някакъв селянин не може да разбере къде свършват и къде почват тези улици, понеже едната беше до Орловия мост, а другата от там... И той пита: „Абе откъде почват и къде свършват тия „Хитлер и Мусолини“? „Как откъде — от Зоологическата градина.“ Спомням си, че тогава този виц можа да се разпространи.

Та за стихотворението „Димитров“. Както ти казах, живеях на улица „Плиска“, а работех в Радиото. Оттам ми казаха да оглавя екипа, който ще предава посрещането на Георги Димитров в Народния театър.¹¹⁷ Взехме сандъците с апаратурите — тогава те бяха едни големи, старовремски — и ги наслагахме в салона там, където е оркестрината. Самия говорител и

Семството на Станьо Божилов
и Райна Попгеоргиева в Добрич

Д-р Ангел Пискулиев и Роза Живкова
с децата си. 1901 г.

Божидар на 7 месеца. Ноември 1923 г. ►

Божидар Божилов
и Иван Нивянин

„Извън времето“.
Поема от Божидар Божилов.
1941 г.

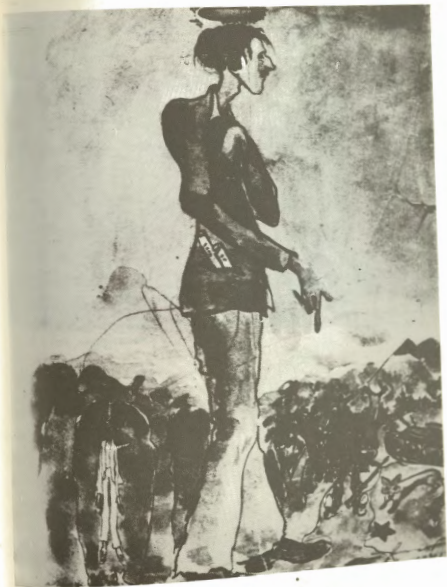
С Иван Нивянин — пред входа на Морската градина.
Варна 1940 г.

АНТЕНА

Тодоръ Павловъ, ПОЖЕЛАНИЯ ■
Кръстю Бѣлевъ, РОДНА ЗЕМЯ новела ■
Никола Ланковъ, МОМИНИ ЖАЛБИ стихотворение ■ Ангелъ Тодоровъ, СМѢХЪ, стихотворение ■ Иванъ Мартиновъ, ХОРА ОТЪ МЛАСАРДАТА, разказъ ■ Богимилъ Райновъ, МАРСЪ, стихотворение ■ Асенъ Раковски, МЛКА, стихотворение ■ Крумъ Вѣлковъ, ВИТОША, стихотворение ■ Иванъ Велѣвъ, ЖОРЖЪ, разказъ ■ Станиславъ Вихровъ, ЗАВРЪЩАНЕ, стихотворение ■ Божидаръ Божиловъ, КИТАЙСКО ПИСМО, стихотворение ■ Емилъ Мановъ, СЕМЕЙСТВО, разказъ ■ Радой Ралинъ, ВЪРХЪТЪ, стихотворение ■ Катя Георгиева, СЪВРЕМЕНИ МОТИВИ стихотворение ■ Алексей Толстой, КЪМЪ МЛАДИТЬ ПИСАТЕЛИ, стихъ ■ Димитър Стояновъ, ЗНАЧЕНИЕТО НА МЛАНОВСКИ, стихъ ■ Ангелъ Тодоровъ, НАШАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА

стихове • разкази • статии

„Антена“, Тримесечен литературен сборник.
Варна, 1940 г.

Бождар Божилов.
Дружески шарж от Ангел Вълчанов. 1945 г.

Божидар Божилов, 1948 г.

Ката-
лог
на
чув-
ства-
та

„Каталог на чувствата“.
Стихотворения. 1963 г.

С Димитър Талев и Мария Грубещлиева
в Пловдив — след литературно четене

